

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**ANTİK YUNAN FELSEFESİNDE ANAYASAL
DÜZEN (POLİTEİA) VE ADALET (DİKE)
KAVRAMLARI**

Arzu SOMALI

2501171824

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Mehmet GÜNENÇ

İstanbul - 2022

ÖZ

ANTİK YUNAN FELSEFESİNDE ANAYASAL DÜZEN (POLITEİA) VE ADALET (DİKE) KAVRAMLARI

Arzu SOMALI

Bu tez, günümüz siyaset tartışmalarının merkezinde yer alan adalet (dike) ve anayasal düzen (politeia) kavramlarının ilk kez ortaya çıktığı varsayılan Antik Yunan dünyasındaki izini sürmeyi ve bu varsayımların geçerliliğinin sorgulanabileceği tarihsel ve düşünsel koşulları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Antik Yunan dünyasında adalet ve anayasal düzen kavramlarının arka planındaki ruhun oluşmasında uygulanan yönetim şekillerinin ve sosyolojik-tarihsel koşulların önemli bir etkisi olduğu açıktır. Bu kavramların tam da bu sosyolojik şartlardan etkilenecek nasıl şekillendiğini ortaya koymaya çalışmak her durumda bir tarih yazımı pratiğidir. Tarih yazımı ise her zaman bugünün sorularıyla, bugünün ilgileriyle hareket edeceğinden ortaya çıkan tarihi anlamının yolu bir bakıma bugünü, yani bizi tarihe yönelten etkileri daha iyi anlamaktır. Bu çalışmada her iki kavramın hem Antik Yunan sitelerindeki farklılaşmaları ortaya konulacak hem de konu belli başlı filozoflar, özellikle Aristoteles ve Platon'un felsefesinde ne anlama geldiği ve nasıl şekillendiği üzerinde durulmaktadır. Yani, adalet ve anayasal düzenin ne olduğundan ziyade Antik Yunan polislerinde ve bilhassa Aristoteles ve Platon'da bu kavramların neye tekabül ettikleri üzerine odaklanmaya çalıştık. Bu amaçla, ilk bölümde söz konusu iki kavramın, yani dike ve politeia kavramlarının etimolojik kökenleri ortaya konulurken, ikinci bölümde monarşi, demokrasi, aristokrasi ve oligarşi gibi yönetim şekillerinin Antik Yunan polislerinde hangi sosyolojik şartlarda ne tür felsefi değerlendirmelerle seçenek haline geldikleri üzerinde durulmakta, özellikle bu deneyimin hem politik hem kültürel merkezi olması hasebiyle Atina daha ayrıntılı bir biçimde ele alınarak yasalılığa doğru giden evrilen süreç anlaşılmasına çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde ise; politikada idealist bakış açısı ile temayüz eden Platon'un ve ona karşılık realist bakış açısı ile öne çıkan Aristoteles'in adalet ve politeia konusundaki görüşlerine yer verilmektedir. Politika her zaman idealist tasavvurlar ile reel pratik arasında bir gerilim alanı olarak ortaya çıkar. Platon ve Aristoteles isimleri ise bu iki anlayışın referans temsilcileri olarak görüldüğü için görüşleri ayrı bir bölümde özel olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adalet, Anayasal Düzen, Antik Yunan, Demokrasi, Kent Devleti, Eşitlik

ABSTRACT

THE CONCEPTS OF CONSTITUTIONAL ORDER (POLITEIA) AND JUSTICE (DIKE) IN ANCIENT GREEK PHILOSOPHY

Arzu SOMALI

This thesis aims to track the concepts of justice and constitutional order which constitute the center of political discussions of the present day- in the Ancient Greek world, in which they are assumed to have first appeared, as well as revealing historical and intellectual conditions in which the validity of these assumptions could be questioned. It is obvious that relevant sociological and historical conditions and the forms of government applied had crucial impact in the formation of the spirit behind the concepts of justice (dike) and constitutional order (politeia) in the ancient Greek world. The practice of revealing how these concepts were shaped with the influence of the relevant sociological conditions falls into the field of historiography. Since historiography always acts with today's questions and concerns, understanding the findings of this practice is actually understanding the present day as well as the facts that lead us to history. This study concentrates on how these two concepts differed from one another in different ancient Greek sites, and how they were defined and shaped by prominent philosophers, by Aristotle and Plato in particular. In other words, the primary concern of this research is not to define what justice and constitutional order are in general, but rather to focus on what these concepts refer to in ancient Greek polis and particularly in the philosophy of Aristotle and Plato. To this end, the first part of the study is spared for the etymological analysis of the concepts of dike and politeia, while the second part focuses on how different forms of government such as monarchy, democracy, aristocracy and oligarchy emerged as options under different sociological conditions and philosophical approaches in the ancient Greek world. Besides, a separate section is spared for the case of Athens as a political and cultural center of this experience, and the evolution of the process towards legalization is elucidated. In the third chapter, the views of Plato and

Aristotle, who represent the idealist and realist perspective in politics respectively, on “justice” and “politeia” are examined. Politics always emerge as a field of tension between idealism and realism. In this vein, the views Plato and Aristotle are particularly analyzed in a separate section because they are regarded as prevailing representatives of this dichotomy (i.e. idealism vis- à-vis realism) in philosophy.

Keywords: Justice, Constitutional Order, Ancient Greek, Democracy, Polis, Equality

ÖNSÖZ

Kavramların tarihi, ıfık tuttukları dünyayı, düşünceleri ve inşa ettikleri politik **praksisi** anlamak için önemlidir. Batı dünyasının kendi anlayışına referans kıldığı Antik Yunan politik dünyasını ve hukuk felsefesini anlamaya çalışmaksa, bugün nüfuz edilmek istenen okumalar için bir anahtar olarak önümüzde durmaktadır. Tezin amacı; bu kavramsal çerçevenin kaçınılmaz bir başvuru kaynağı olmasının bilincinde olarak Antik Yunan dünyasının sosyolojik tarihi, yönetim şekilleri ve sistem filozoflarının düşüncelerini aktarmaya çalışırken, toplumdaki sınıfsal yapıyı koruyacak şekilde yasahlığa doğru dönüşen süreci **politeia** ve **dike** ilişkisi bağlamında incelemektedir.

Tezime geçmeden önce şükranlarımı sunmak istediğim bazı isimler var; bana ilk günden beri inandığı, desteklediği, bırakmayı düşündüğüm her anımda beni yeniden yüreklendirdiği ve felsefe yolculuğumun ufuk açıcı öğreticisi olduğu için öncelikli teşekkürüm değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Günenç'e, senelerdir bitmek bilmeyen tez sürecimde neredeyse her bir ayrıntıyla benden daha fazla ilgilenen, heyecanlanan ve peşimi bırakmayan dostlarım Ebru, Sema, Gamze, Birgül, Elif, Dilek, Sariye, Zeynep ve Emrah'a, onca yoğunluklarına rağmen akademik konularda her zaman danışabildiğim, müzakerede bulunabilmeyi bir değer olarak gördüğüm kıymetli hocalarım Prof. Dr. Yasin Aktay ve Prof. Dr. Ali Yaşar Sarıbay'a, yardımlarını her zaman gördüğüm eski Yunanca hocam Emre Poyraz'a, hayatları boyunca beni desteklemekten bir an bile geri durmamış canım anacığım ve babacığma minnettarım. Hayatta hep aynı yöne bakarak, hep aynı güzergâhları seçerek, hep aynı ilke ve değerleri koruyarak ilerlediğimiz, evimi yuvaya dönüştürmüş ve o yuvada Azra ve Said'imizle huzuru bulduran kıymetli eşim Fatih'e teşekkür ederim. Onlar olmasa sadece bu tez değil, hayatın kendisi de hep eksik kalacaktı. Son olarak bir parçası olmaktan her zaman mutlu ve müstefid olduğum Kadim Hikmet Akademisi ailesine ve evimizde hissedercesine rahat çalışma imkânı bulduğumuz İSAM kütüphanesi çalışanlarına da teşekkürü bir borç bilirim.

Arzu Somalı
İstanbul 2022

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	ii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ANTİK YUNAN DÜNYASI VE POLİTEİA

1. 1. Antik Yunan’da Sosyolojik ve Politik Koşulların Tarihsel Arka Planı	9
1.1.1. Aile-Soy (Gens) Yasaları	13
1.1.2. Kent Devleti (Polis).....	21
1.2. Politeia Kavramının Açıklanması	27
1.2.1. Etimolojik ve Tarihsel Gelişimi	28
1.2.2. Politeia ve Dike	30
1.2.3. Politeia ve İsonomia.....	33

İKİNCİ BÖLÜM

ANTİK YUNAN’DA YÖNETİM BİÇİMLERİ

2.1. Grek Yönetim Biçimleri.....	35
2.1.1. Atina Yönetimi.....	37
2.1.2. Sparta Yönetimi	41
2.1.3. Sicilya Yönetimi	45
2.2. Kent Devletlerinde Yönetim Biçimleri	46
2.2.1. Monarşi	46
2.2.2. Aristokrasi	48
2.2.3. Oligarşi.....	49
2.2.4. Demokrasi	51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KLASİK DÖNEMİN SİSTEM FİLOZOFLARI: PLATON VE ARİSTOTELES’TE POLİTEİA VE DİKENİN ANLAMLANDIRILMASI

3.1. Platon	56
3.1.1. Hiyerarşik Sınıfsal Düzen ve Politeia	58
3.1.2. Politik ve Kamusal Alanın Ahlaki Tasarımı	61
3.1.3. Adalet Düşüncesi ve Politeia	63
3.2. Aristoteles	65
3.2.1. Platon Bağlamında Politeia’nın Eleştirisi	66
3.2.2. Anayasal Yönetimlerin İncelenmesi	68
3.3.3. Adalet Düşüncesi ve Politeia	71
SONUÇ	74
KAYNAKÇA	84

KISALTMALAR LİSTESİ

Akt.	: Aktaran
Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
ss.	: Sayfa sayısı

GİRİŞ

Adalet (**dike**) ve anayasal düzen (**politeia**) kavramları üzerine düşünmeyi ve yönetim biçimleriyle ilişkilendirerek bir resim sunmayı amaçlayan bu çalışma, özellikle bu iki kavramın Antik Yunan'da nasıl ve hangi sosyolojik şartlarda ortaya çıktığını ve nasıl şekillendiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Böylece tezimize rehber teşkil eden temel sorulara cevaplar ortaya koymaya çalışırken aynı zamanda çalışmamızın bir düşünce tarihi olarak, tarihyazımının bütün sınırlarına ister istemez tabi olduğunu da başta ifade etmek gerekiyor. Bu temel sorulardan birkaçının tez bağlamında cevabını irdelemeye çalıştık; **politeia** ve **dike** kavramlarını neden Antik Yunan'da arıyoruz? Bu bir köken arayışı mıdır? Yani bu iki kavramın, fikrin kökeninin Antik Yunan'da olduğunu mu düşünmeliyiz? Başka bir zaman veya başka bir yerde bu fikirler yok mudur? Dahası bugün elbette hiç de yabancı olmadığı, hatta oldukça aşina olduğumuz bu iki kavram geçmişte aynı ölçüde başka yerlerde de revaçta olmuş mudur? Yoksa her türlü tarih yazımının, özellikle düşünce tarih yazımının kolaylıkla savrulabildiği bir retrospektif okumayla bugünün icatlarını veya kavramlarını geçmişte aramak gibi bir anakronizm peşinde mi olacağız? Şayet böyle bir retrospektif okuma yolu açıksa ve bir anakronizm cazibesi varsa neden bu kavramların kökenini Antik Yunan'da arıyoruz da başka bir yerde aramıyoruz? Bu sorular daha işin başında bizi batı-merkezlilik problematiğiyle de derinlemesine yüzleşmeye çağırmaktadır. Burada bu yüzleşmeyi bu derinlikte yapmadan sadece işin farkında olduğumuzu ve burada yaptığımız tercihin batı-merkezliliği besleyen eski Yunan araştırmalarının bir parçası olmak gibi bir amacının olmadığını ifade etmek isterim. Yoksa dünyanın her döneminde adalet fikri hemen her yerde şu veya bu içerikle mevcuttur. İslam felsefesinde adalet fikri çok özenle işlenmiştir, o kadar ki İslam isminin neredeyse adaletle özdeşleştirilmesi bile söz konusu olmuştur. İslam'ın bütün referans metinlerinde (Kur'an, Hadisler ve İslam felsefesi metinleri) ısrarla vurgulanan adalet kavramı, İslam medeniyetinde olduğu gibi İslam öncesinde de belirleyici bir kavram olmuştur. İslam'ın bu kavrama yeni bir içerik ve tanım getirmiş olduğu söylenebilir; ama onu baştan icat etmiş değildir.

Üstelik gerek İslam öncesi düşüncesi gerek İslam düşüncesinde bu fikrin Yunan adalet fikrinden etkilenmiş olduğunu düşünmeyi gerektirecek hiçbir veri de yoktur. Binlerce yıllık medeniyet geleneğine sahip Hint ile Çin düşünce ve pratiğinde adalet düşüncesinin olmadığını da düşünemeyiz. Elbette burada ne adalet ve anayasal düzen fikrinin eski Yunan’da ortaya çıkmış olduğunu savunacağız ne de başka medeniyetlerle bir karşılaştırma yapacağız. Burada yapılmak istenen sadece **adalet** ve **anayasal düzen** fikrinin veya durumunun Antik Yunan’daki formlarını anlamaya ve ortaya koymaya çalışmakla sınırlıdır. Antik Yunan şehirlerinde adalet fikri nasıl tanımlanıp tasavvur ediliyordu? Hangi sosyolojik şartlar bu fikirlerin oluşumuna etki ediyordu? Bu soruları sorduğumuzda karşımıza tarih yazımının çıkacağını bilmemiz gerekiyor. Tarih yazımı ise her zaman bugünden hareket eden bir eylemdir ve bütün motivasyonları, yönelimleri, ilgileri ve istemleri bugünkü politik-ideolojik veya epistemolojik bağlamlarda belirlenir. Michel Foucault’nun, Friedrich Nietzsche yorumundan hareketle tarih hakkındaki aforizma haline gelmiş deyişiyle: *“tarih her gün yeniden yazılır.”* Tarihe bugünün politik-epistemik gündeminin dürtüleriyle sorduğumuz sorular cevabımızın da rehberi olmaktadır.

Bize bu soruları sorduran şartları unutmadan sorduğumuz söz konusu soruların rehberliğinde, Antik Yunan dünyasında **adalet** ve **anayasal düzen** fikrinin nasıl oluştuğunu anlayıp ortaya koymayı amaçladığımız mevcut çalışmamız giriş, üç ana bölüm ve sonuç bölümlerinden oluşmaktadır. Giriş kısmı; çalışmanın konusu, amaçları ve konunun incelenme metodu üzerine odaklanmakta ve birinci ana bölümde Antik Yunan dünyasının sosyolojisinin tarihsel serencamını merkeze almaktadır. Bu sosyal yapıyı analiz etmek ve toplumsal yapının **politeia** ile olan ilişkisini ortaya koymak ve aynı zamanda adalet anlayışına nasıl bir zemin hazırladığını göstermek adına ilk olarak Antik Yunan’da sosyolojik ve politik koşulların tarihsel arka planları incelenmiş, **politeia**¹ ve **dike** mefhumlarının etimolojik-kavramsal çerçevesi özel olarak başlıklandırılmıştır. İkinci ana bölümde;

¹ **Politeia** kavramı anayasal düzen ya da o düzenin içinde demosun yaşam biçimi manasını taşıdığı gibi bir siyasal rejimi tanımlamak için de kullanılmıştır. Sözlükte: vatandaşlık hakkı; bir vatandaşın yaşam biçimi; yaşam biçimi; kent yönetimi; devlet; siyasal rejim; siyasal önlemler (Çelgin, 2018: 635). İleride ayrı bir başlık altında açıklanacaktır.

Grek polislerindeki² yönetim biçimleri incelenmiş ve özellikle Atina kent devleti üzerinde durulmuştur. Atina'nın özellikle ele alınmasının nedeni; hem bu kentin geçirdiği politik dönüşümlerin, olay ve olguların çoğunu takip edebileceğimiz bir yer olması hem de günümüze kadar ulaşan eserlerde Atina'nın neredeyse istisnasız bir biçimde konu edilmesi ve Grek dünyasının kültür merkezi sayılmasıdır. Zaman içerisinde hızla büyüyen bu kent, Antik Yunan'ın en zengin ve en güçlü bölgesi olmuştur. Aynı zamanda bu bölüm; Antik Yunan kent devletlerinde zaman zaman yönetim şekli olarak ortaya çıkmış monarşi, demokrasi, aristokrasi ve oligarşi gibi düzenlerin ele alındığı kısımdır. Buradan, sınıfsal yapının korunarak yasalılığa giden sürecin ve her bir yönetim şeklinin kendi dinamikleriyle oluşturduğu düzenin birbirleriyle olan ilişkisi anlaşılmaya çalışılmıştır. Üçüncü ana bölüm ise; Antik Yunan dünyasının iki büyük sistem filozofu olan Platon ve Aristoteles'in, özellikle başvurulan siyaset felsefesi kitaplarından istifade edilerek, **politeia** ve **dike** kavramlarına ait genel çerçeveyi ortaya koymayı, teşekküllerini ve bağlantılarını tarihî ve tasvirî bir çerçevede ele alarak sunmayı amaçlamaktadır.³

Tezin gayelerinden biri; Antik Yunan dünyasında sınıfsal yapının anayasal düzenle ilişkisini anlamaya çalışarak adalet kavramı etrafında bir inceleme yapmaktır. Bugünün politik dünyasında bu kavramlara ait temel unsurların teorik bir bakış açısıyla incelenmesi ve tahlili ancak Batılı politik anlayışına referans oluşturan felsefenin kaynağı saydığımız Antik Yunan dünyasına kadar gidilerek incelenebilir. Çalışma boyunca da ana hat itibarıyla, birincil kaynaklara ağırlık verilmiş ve Platon ve Aristoteles'in eserleri esas alınarak bugünün dünyasında yapılacak yorumlama faaliyetlerine zemin hazırlama amacı güdülmüştür. İkinci bir gaye olarak; **politeia** ve **dike** kavramlarının yalnız siyaset felsefesi ya da hukuk felsefesiyle ilgili değil, aynı zamanda etik ve metafizikle olan bağlantıları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlantıların tespiti, kavramların işlenişindeki yorumlama faaliyetinin hangi arka plana sahip olduğunu göstermesi açısından önemli olduğu kadar, birden çok alanla

² Kimi zaman polis ile kent kullanımı birbiri içine girmiş olsa da, çoğunlukla tercih polis sözcüğünden yana olmuştur. Bunun daha fazla tercih edilmesinin nedeni de kelimenin kendine has anlamını dilimizde özgün haliyle taşıması yanında polites, politeia ve polis arasındaki ilişkiyi vurgulamak açısından dır.

³ Burada De Coulanges'in şu vurgusunu önemsiyoruz: "Antik toplumların tarihindeki izler, dönemler ve yılların birbirini izlemesinden çok, düşünce ve kurumların birbirini izlemesiyle şekillenirler" (De Coulanges, 2011: 115).

ilgili olduğunu göstermesi itibariyle de önemlidir. Bu çalışmanın bir girizgâh mesabesinde ele alınarak mukayeseli çalışmalara temel teşkil etmesi de amaçlanmaktadır, çünkü bugüne ışık tutması açısından Batı toplumunun da arka planında olan Yunan dünyasının yapısını anlamaya çalışmak ve kavramların tarihi açısından bir mebdde kabul ettiğimiz bu merkezi analiz etmek önemlidir. Kuşkusuz Batı merkezci yaklaşımı aşmaya çalışırken onu görmezden gelerek değil, kökenlerine inerek bir tasavvur inşasına girişmek sadece tarihsel bir resmi sunmak açısından değil, aynı zamanda bugün de hâlâ geçerli olan meselelere ışık tutmak açısından da yardımcı olacaktır. Bu kadim meseleleri tartışmak için Antik Yunan düşüncesine başvurmak ise bir tercih değil bir zorunluluktur. Felsefenin dayandırıldığı bir dünyanın politik anlamdaki özünün ne olduğu sorusunun peşine düşerek bu dinamik dünyayı **politeia** ve **dike** bağlamında kavramların arka planlarını anlamaya çalışarak ele almak, birçok değişkeni göz önünde tutmayı gerekli kılmıştır. Çünkü Antik Yunan dünyasında etiği siyasetten, siyaseti metafizikten ayırmak her zaman mümkün olmamıştır.⁴ Tüm bu alanlar arasındaki organik bağ aynı zamanda bir alan hakkında inceleme yaparken diğer alanı es geçmemeyi gerektirmektedir. Yunan dünyası bu anlamıyla önümüzde iyi bir örnek olarak durmakta ve söz konusu konular üzerinde düşünürken hareket noktasını oluşturmaktadır.

Tezin ilk kısmında; MÖ V-IV. asırları arasında yaşamış olan ve Antik Yunan tarihini bize aktaran üç büyük isim Herodotos, Thukydides ve Thukydides'in tarihinin kaldığı MÖ 411 yılından başlayarak MÖ 361'e kadar devam eden zaman dilimini anlatan Ksenophon'un da eserlerinden faydalanılarak ilk kaynaklara tarihsel arka planı anlamak amacıyla özellikle başvurulmuştur. **Politeia**ya doğru giden, adalet nosyonunun özgün kimliğini her kentte ayrı gördüğümüz toplumsal yapı ele alınırken, bu yapı içerisinde var olan ya da bu yapıyı oluşturan sınıfsal

⁴Herakleitos'un varlık düşüncesinin temeli olan **logos**un çoklu anlam dünyasına haiz olduğunu düşünmek bile bu iç içeliği göstermesi açısından yeterli bir örnektir. Gerçi bu iç içeliği Antik Yunan'a özgü görmemek gerektiğini de yine kendi kendimize bir uyarı olarak hatırlamakta fayda vardır.

*"Bir çeşit hususi alan oluşturan diyalogun etkileşimi içinde söz, kendi dünyasını tesis eder. Bu alan ise bir söylemin diğeriyle karşılaştığı kapalı bir alandır. Siyasi işlevi yoluyla **logos**, otonom bir gerçeklik halini alır ve kendi kurallarına uyar. Dil üzerine yürütülen düşünce iki büyük mecra üzerine yapılır: bir yandan toplumsal bağların enstrümanı olan **logos** üzerine; diğer yandan ise gerçekliği bilmenin aracı olan **logos** üzerine. İkna tekniklerini kullanan ve bu enstrümanın dilbilgisi ve üslup araştırmasını geliştiren retorik ve sofist ilk yolun kâşifidir"* (Detienne, 2012: 168).

tabakalaşmanın özellikleri de ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yunan filozofları doğada gördükleri sınıfı toplumlarına taşımışlardır. Sınıfsal yapı neden önemlidir? Çünkü sınıfsal yapı aynı zamanda anayasal düzeni ortaya çıkartacak olan ruhu da meydana getirir. Antik Yunan sitesinin ruhunda **politeia** bir şekilde bulunmaktadır; çünkü bir ideal olarak her zaman ulaşılmaya çalışılan noktanın yakalanmasını kendi içinde barındırmaktadır. Buna karşın Antik Yunan'da farklı sitelerin birbirinden bağımsız örflerinin olması ve farklı yasaları gözetmeleri adalet kriterlerinin de farklı olduğunu göstermektedir. Alasdair MacIntyre **Ethik'in Kısa Tarihi**'nde “*Adalet nedir?*” sorusuna yanıt verilemeyeceğini ama “*Atina'da adalet nedir?*” sorusuna bir cevap verilebileceğini söylerken bu gerçeğe işaret etmektedir (MacIntyre, 2001: 21). Çalışmamızda her bir kent devletinde mevcut adalet düzeninin yapısına girmeye çalışmak yerine özellikle bazı Grek **polis**leri üzerinden mefhumun bu farklı yasa sistemleriyle olan ilişkisi analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda farklı adalet anlayışları kaotik bir durum ortaya çıkarmıştır. Bunun aynı zamanda etik alanına sirayet eden bir tartışma konusu olduğu söylenebilir. “Senin sınırın nedir, benimki nedir? Benim yapmam gereken eylem nedir, senin yapman gereken eylem nedir?” gibi günlük hayatın içinde mündemiç meselelerde eylemin de **arete** ile düşünülmesi gereken bir yanı vardır. **Arete**, genel manası itibarıyla herhangi bir şeyi mükemmel kılan özellik ve bu özelliğe sahip olan şeyin mükemmelliği anlamı taşır; örneğin bıçağın **aretisi** onun keskinliğidir (Aristoteles, 2018: 64-65). **Arete**, Antik Yunan dünyasında kişinin potansiyelini aktüel hale getirmesi demek olduğundan aslında şümüllü bir kavramdır. Eylemin **arete** ile ilişkilendirilerek anlam kazanması bu kaotik durumun anlaşılması yönünde bir koridor açacağından dolayı önemlidir.

Aristoteles de anayasal yönetimleri analiz ettiği **Politika** ismiyle çevrilen eserinde (Aristoteles, 1975: 128) şehirde orta sınıfın güçlü ve refahının yüksek olmasını hem karmaşanın çıkmamasına hem de adaletin sağlanmasına bağlamaktadır. Bu sebeple tezin ikinci ana bölümünde Aristoteles'in bu teorisi özel olarak incelenmektedir. Bu ise şunu önümüze koymaktadır; anayasal toplumun temelinde sınıfsal yapı vardır ve bu sınıflar arasındaki adalet, düzen, sınırları aşmama anlamında ölçülülük ve uyumu (**harmonia**) doğurmaktadır. Burada Akdeniz, Mısır ya da Mezopotamya coğrafyasında anayasanın çıkmamasının

toplumsal yapılarıyla mı, politik örgütlenmeleriyle mi, düşünsel faaliyetlerin kurumsallaşmamasıyla mı yoksa tamamen coğrafi unsurlarla mı alakalı olduğu sorusu ayrı bir tartışma konusu olarak zaman zaman dillendirilmekteyse de Antik Yunan'ı ayrıcalıklı kılan özellikleri nelerdir? sorusu, belki yirminci yüzyılda Max Weber'in Batı'da ortaya çıkan kapitalist gelişmenin neden başka bir toplumda ortaya çıkmadığı sorusuyla tekerrür edecek şekilde önem kazanmaktadır.⁵ Bu açıdan baktığımızda her zaman oryantalizmi yeniden üretecek bir kültürel karşılaştırmaya girmemiz kaçınılmaz hale gelmektedir. Yeri gelmişken, adalet kavramının kökenini Antik Yunan'da aramamızın da söz konusu oryantalizmi yeniden üretmenin olağanlaşmış bir akademik uğraşını vermeye indirgenme ihtimalinin farkında olduğumuzu belirtmemiz gerekiyor. Elbette adalet kavramına tekabül eden başka kavramlar, başta da belirttiğimiz gibi, mutlaka başka topluluk ve kültürlerde de vardır. Esasen batılı düşünce bütün bu düşüncelerin kökenini sadece eski Yunan'da aramak suretiyle batı-merkezciliğini inşa etmenin yolunu bulmaktadır. Biz ise burada MacIntyre'in uyarısını dikkate alarak adaletin ne olduğu sorusuna değil, sadece Yunan'da adalet fikrinin nasıl şekillenmiş olduğu sorusuna cevap aradığımızı tekrar vurgulamayı gerekli görüyoruz.

Antik Yunan'ı diğerlerinden ayrıcalıklı kılanın ne olduğu sorusuna bir cevap olarak bir tür erken sosyolojik açıklama durumu en kestirme yoldan açıklayan bir tez olarak dillendirilir. O da zenginleşmenin azalmasıyla soylu sınıfının yerini koruyamamasının, demokrasinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamış olabileceği tezidir. Bu tez aristokrasi sınıfının toplumda edindiği yer ve yurttaşlık haklarının genişlemesiyle sarsılan konumunu anlamayı gerekli kılarken toplumda güçlü bir açıklayıcı güç de sergiler. Adaletin nasıl sağlanacağı sorusunun cevabı verilirken örneğin Solon (MÖ 640-560) bunu demokrasi ve **demos**⁶ lehine hizmet ettirecek şekilde düzenlemiştir. Yurttaş (**polites**) hür doğumlu erkeklere tanınan bir haktır ve Aristoteles **Politika**'nın üçüncü kitabında **polites** olmayı pasif bir statü değil bir

⁵ Max Weber, Avrupa'da ortaya çıkan büyük tarihsel ekonomik ve kalkınma devriminin adı olarak kapitalizmin neden Avrupa dışı başka toplumlarda ortaya çıkmadığı üzerinden Avrupa'ya özgü kurumsal özelliklerin altını çizerken tipik bir oryantalist bakış açısı ortaya koymakla eleştirilmiştir. (Turner, 1997). Buradaki oryantalizm kapitalizmi tarihsel olarak gerçekleştirmiş ideal bir zorunluluk olarak almak ve bunu ancak Batılı toplumların yapabildiğini, diğer toplumların ise bu tarihsel geçişi yapmaktan yana kusurları ve eksiklikleri olduğunu altını çizerken kendini iyice belli eder.

⁶ **Demos**; hem çevre köyler hem de Atina'nın tüm kısımlarını içerecek manada kullanılmaktadır.

faaliyet olarak sunmaktadır. **Polis** içinde bulunan halkın potansiyeline göre bir konumda olması temel adalet nosyonudur. Adalet, sınıflar arasındaki eşitliğin değil, düzenin sağlanmasıdır. Bu düzenin sağlanması aristokratın da **politesin** de işlerini iyi yapmasıyla doğrudan alakalıdır. Ayrı sınıfların eşitlik kaygısı adalet düşüncesini oluştururken, sınıf çatışmalarından **adalet** fikri de doğmaktadır. Bu bir tenakuz gibi görülse de demokrasi çerçevesinde bugün olduğu gibi bütün sınıfların eşit olması gibi bir talep veya kaygı o dönemde rastlanan bir şey değildir. Bugün bu kaygıların değişerek politik düzenlerde yerlerini alması ve bu dönüşümün çarklarını izlemek bu çalışmanın geleceğe matuf gayelerinden bir başkasıdır.

Toplum içinde küçük örgütlenmeler olan klan ve kabilelerin zaman içerisinde bir site yönetimine geçmesi ve oradan da bir anayasal düzenin çıkması Antik Yunan'ın bir bakıma da kendini ayrıcalıklı bir konuma oturtmasına sebebiyet vermiştir. Bu aynı zamanda bir konumlandırma meselesidir. **Politeianın** kendi içinde evrildiği nokta bir sözleşmeye dayalı olmasıdır. Uzlaşımaya dayalı yasaya (**nomos**) sahip olan bu dünya kendi dışındaki dünyaya da barbar nitelimesinde bulunabilmektedir.⁷ Kent, otonomisini yasayla kazanmaktadır. Özellikle burada Atina **polisinin** incelenmesi ve bunun Platon, Aristoteles'in eserleri bağlamında bir örneklem olarak seçilip onların eleştirileriyle ele alınması önemlidir. Platon'un aynı zamanda bir devlet teorisyeni olması, hatta bir devlet kurmaya yönelik belli bir **praksisin** olması bizim odak noktamızı ister istemez Platon'a kaydırmaktadır. Platon'dan sonra ise Aristoteles'in Platon'a yaptığı eleştirileri ve **Politika** adlı eserinin tümüne yayılmış yorum ve analizleri tezimizde bizi, filozofu ayrı bir ana bölüm altında incelemeye sevk etmiştir.⁸

Adaletin nasıl sağlanacağı konusunda yönetim şekillerinin her birinde serdedilen cevaplar aslında bu konunun Antik Yunan dünyasında daima gündemde

⁷ Herodot'un tarihinde Yunan devleti dışındaki hemen hemen tüm toplumları barbar sıfatıyla nitelendirmesi buna örnek olarak gösterilebilir. "...Yunanlıların barbarlardan öteden beri çok daha ince düşünceli olmakla ayrıldıkları ve onlar kadar bön olmadıkları göz önünde tutulursa" (Herodotos, 1973: 54).

⁸ Filozofların özelliği ile ilgili Nietzsche'nin vurgusu önemli gözükmektedir: "Herakleitos gururlu idi; filozof böyle olunca bu gurur büyük bir gururdur. Yaptığı etki onu hiçbir zaman halka, kitlelerin alkışına, çağdaşların heyecanlı haykırılarına götürmez. Yalnızca yolunda yürümek, filozofun özüne uygundur. Onun yetisi belirli bir anlamda doğal olandan en uzak, en az rastlanan, hatta eş türden yetilere karşı kendini sınırlayan ve düşman tutan bir şeydir" (Nietzsche, 1963: 38).

olduğunu göstermektedir. Aristokratik veya demokratik yönetimde bu konuda verilen farklı cevapların olduğunu söylemek bir çelişki sayılmaz. Aksine yönetim biçimlerine ve toplumların sosyolojik-tarihsel şartlarına göre kavramların içerikleri de değişmektedir. O yüzden bu tezin amaçlarından biri; bir yandan adalet, eşitlik gibi kavramların bu dünyanın ruhunun ayrılmaz birer parçası olarak var olduğunu bir yandan da bu değerlerin ortaklaşa paylaşıldığı ve yine de Antik Yunan site devletlerinin her biri arasındaki farklılaşmaları da vurgulayarak göstermeye çalışmaktır. Sonuçta bilmemiz gereken bir şey kavramların da bir tarihi olduğudur ve özellikle bu kavramlar her ne kadar Antik Yunan'da doğmuş kabul ediliyorsa da bugünün adalet ve demokratik düzen söylemlerinde çok farklı bir seyir izlemekte olduklarıdır. Burada izlenen seyir deyimini özellikle kullanıyoruz ki, bununla, kavramların sabitlenmiş içerikleriyle hala kapatılmamış olduklarını ve kavramların bu seyirlerine devam ettiklerini söylemiş oluyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

ANTİK YUNAN DÜNYASI VE POLİTEİA

1. 1. Antik Yunan’da Sosyolojik ve Politik Koşulların Tarihsel Arka Planı

Antik Yunan toplumunda sosyolojik ve politik koşulların tez bağlamında tarihsel arka planının incelenmesi Platon ve Aristoteles’in siyasal felsefelerine hangi ortamın zemin hazırladığını görmek, antikitenin taşıdığı **politeia** ruhunun hukuki belirlenimlerde merkezi rolünü anlamak ve adalet düşüncesiyle olan bağı kurabilmek için önemli olduğu muhakkaktır. Ancak en az bunun kadar bugün hâlâ Batı siyaset felsefesinin kendisini dayandığı¹ ortak rasyonalite kümesinin geleceğe matuf bir okumaya alan açma imkanını sınamak açısından zaruridir. Bu tarihsel okuma yasaların ve geleneklerin toplumda oynadığı rol, politikanın işlevi ve ahlakla ilişkisi ve aynı zamanda bu başat düzenin filozoflara nasıl bir yol açarak üretime giriştiklerini anlatan bir serencamı anlatma çabasıdır. Arkeolojik ve antropolojik bir tarihsel okuma tezin kapsamına bu yönüyle girmemektedir.

Yazının icadı ile başlayan (MÖ 3500) Kavimler Göçü (MS 375) ile biten Antik Çağ içerisinde tarihçilerin öne sürdükleri dönemsel çeşitlilik Yunan tarihini hangi zamansal sınırlandırma çerçevesinde okumamız gerektiği konusunda bir zorluk sunmuş olsa da, yaklaşık iki binyıla yakın bir süreci içine alan bir dönemlendirmeden bahsetmek mümkündür.² Kahramanlık Çağı olarak adlandırılan ve Minoslar-

¹ Foucault **Büyük Kapatılma** isimli eserinin **Hakikat ve Hukuksal Biçimler** başlıklı bölümünde “Batı felsefesi, -bu kez Descartes’a göndermede bulunmak zorunlu değildir, Platon’a kadar gidilebilir- bilgiyi her zaman logosmerkezcilikle, benzerlikle, upuygunlukla, ahiret mutluluğuyla birlikte nitelemiştir” (Foucault, 2011: 175). diye belirttikten sonra ileriki sayfalarda sınamaya dayalı hukuksal pratik sistemini açıklamaya girişir. Foucault’a göre Antik Yunan’da hakikati ortaya koymak, hukuksal hakikatin meydana çıkarılmasının özel biçimi: sinama’dır. “İşte, eski ve çok arkaik hakikat sinaması pratiği budur; hakikat, bir tartışma, bir tanık, bir soruşturma veya zorbaca bir soruşturmayla değil; bir sinama oyunu yoluyla hukuksal olarak ortaya çıkarılır. Sinama, arkaik Yunan toplumunun özelliğidir” (Foucault, 2011: 182).

² “Yunan tarihi muazzam bir bölgeyi kaplar; Minos uygarlığının Saray döneminin başlarından (MÖ y.2000) Romalılara karşı son apaçık isyan girişimi olan Akhaia Savaşının sonlarına (MÖ 146) kadar neredeyse iki binyıllık bir süre söz konusudur” (Eco, 2019: 25).

Mikenleri³ içine alan MÖ 1900-1070'ler, Arkaik Çağ olarak anılan ve kolonileşme dönemine vurgu yapılan MÖ 800-500'ler ve son olarak Hellenistik Çağ olarak nitelenen MÖ üçüncü yüzyıl sonrasını belirten dönemlendirme konunun daha iyi anlaşılması açısından yapılan bir tasniftir. **Politeia** ve **dike** kavramlarının Arkaik Çağ sonlarından başlayarak Hellenistik Çağ içinde var olan toplumsal ve siyasal düzene sağlamış olduğu arka plan doğuşuna ve gelişimine sahne olunan bir dönem olarak önümüzde durmaktadır. Bu MÖ V. İle MS II. yüzyılı kapsayan dönemde kaynak Yunan tarihçilerinden elimize ulaşmış belgeler ortalama yüz sayfa civarındadır. Atina dönemi demokrasisinden söz ederken başvurulacak olan metinlerde söz edilen ve 20 bin ile 400 bin arası değişen köle sayıları arasındaki uçurum bile meselenin rengini değiştirecek boyutlardadır. Yine de tarihsel ortak bazı hakikatlerin bizlere söyleyeceği çok fazla şey vardır. Veyne, tarih yazımı ile ilgili kitabında bunu şu şekilde ifade eder: *“Tarihçi, sanki başka bir gezegenden geliyormuş gibi, bir uygarlığı ya da dönemi her şeyiyle betimlemez, onun tam bir envanterini çıkarmaz; okurun, her zaman gerçek sayılanlardan yola çıkarak, o uygarlığı kafasında canlandırabilmesi için gerekli olanı söyler sadece”* (Veyne, 2014: 20). Miken saraylarının idari yazısı olan Linear B tabletlerinin Yunancanın arkaik bir formu olması ve bu uygarlığın birçok yönüyle Girit'te ortaya çıkan ve bir devletin devlet olmaklığıyla ilk örneğini görebileceğimiz Minos uygarlığından türemiş olması Yunan tarihinin sürekliliğini göstermesi bakımından önemlidir. *“Klasik Yunan kültürünün eşsizliği, ancak belirli bir tarihten itibaren süreklilik arz eden ve dilin, tarihsel belleğin, antropolojik olarak tekrarlanan davranışların ve sanatsal unsurların ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu bir gelenek yoluyla açıklanabilir”* (Eco, 2019: 37).

Minos ve Miken Saray uygarlıklarının kendilerine has birtakım fonksiyonel unsurları, politik, iktisadi ve sosyolojik açıdan birçok özelliği bulunmakla birlikte yalnızca Yunanlarla aynı anakaraya sahip olmaları ve klasik çağdan önce gelişmiş iki büyük uygarlık olmaları hasebiyle tezin sınırları açısından onları yalnızca anmakla yetineceğiz. Miken uygarlığının çöküşü ve Yunan **polis**lerinin ortaya çıkışı arasında

³ Bronz (Tunç) Çağı MÖ 3300-1200 yıllarını kapsamaktadır ve Minoslar Girit'te MÖ 1900-1425, Mikenler MÖ 1600-1070 yılları arasında tarih sahnesinde gözükmemektedirler. Saray uygarlıkları olarak anılırlar. Knossos Sarayı Minos uygarlığından günümüze kalmış yapılardan biridir.

kalan dönem bir istikrarsızlık dönemidir. Karanlık çağlar olarak nitelendirilen bu dönemde MÖ XI. ortalarından itibaren Ege Bölgesinde üniter bir gelişmeden söz etmek mümkün değilken, Atina, Argos gibi bölgelerde gelişme, diğer bölgelerdeyse gerilemeye tanık olunur (Eco, 2019: 57). Atina'nın bu gelişimi bölgenin göç almasına da sebep olmuştur.⁴ Karanlık çağların birçok bölgede⁵ görülebilecek olan ekonomik ve sosyolojik istikrarsızlığı MÖ VIII. yüzyıl sonlarından itibaren Yunan polislerinin çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Mekânsal olarak Helenistik⁶ dönemin coğrafi sınırları Ege dünyası ile sınırlı olmasa da merkez konum açısından Ege Denizi kıyı bölgeleri düşünülebilir. Yunanlıların ilk dönemlerinden itibaren yüzyıllar süren bir göç çekişmesine şahit olunmaktadır. M.Ö. 11. Yüzyıldaki Dor göçü⁷ adı verilen göçle birlikte Yunan halkının yerleşimi ve dağılımı nihai şeklini almaya başlar, diğerleriyle birlikte Thessialılar, Boiotialılar, Dorlar, Aitolialılar ve İonialılar bir dizi hamleyle Ege Denizi'nin her iki yakasında yeni topraklar ele geçirirken, bazı yeni devletler kurulur, birkaç eski devletse yok olur (Burckhardt, 2019: 60). Yunanistan, Makedonya, Trakya ve Batı Anadolu'yu kapsayan bu bölgenin haricinde Tekin'in araştırmalarına göre Yunan dünyasının sınırları bunun çok ötesindedir: *“Göçler ve kolonilerle Anadolu'nun kuzey ve güney kıyıları, Güney İtalya ve Sicilya, Güney Fransa ve İspanya kıyıları, Kuzey Afrika da Yunan dünyasının etki alanı içinde kalmıştır. Büyük İskender'in doğu seferi, Yunan etkisinin Hindistan'a kadar yayılmasına neden olmuştur”* (Tekin, 1998: 14). Coğrafyanın dağınık olması, halkın yerleşim yerleri olarak kıyı kesimlerini tercih etmesine ve buna bağlı olarak site

⁴ Cenaze âdetleri, Kerameikos nekropolü ve Girit-Kıbrıs hattı ile olan deniz ticareti Atina'nın gelişimini gösteren birçok örnekten yalnızca birkaçıdır.

⁵ Lefkandi'nin zirve bir yaşamın merkezi olmasından çöküşe doğru gitmesi bunun misallerindendir.

⁶ Yunanistan'ın o zamandaki ismi “Hellas”tır ve kendilerini Hellenler (Hellenoi) olarak anıyorlardı ve Yunanlılar kendileri dışındaki toplulukları “Barbaros” (barbaroi: dili yabancı) diye nitelendirmişlerdir. *“Yunanistan'ın en ünlü kentleri, Orta Yunanistan'da, Aitolia ile Attika arasında, Atina, Delphoi, Thebai ve Megara; Euboia Adası'nda, Khalkis ve Eretria; Peloponnesos'da, kuzey doğuda, Korinthos; iç kesimde, Megalopolis, Mantinea ve Argos; batıda, Olympia; güneyde, Messene ve Sparta'dır (Lakedaimon)”* (Tekin, 1998: 15).

⁷ Eco'nun editörlüğünü yaptığı Antik Yunan kitabının ilk makalesinde Marco Bettalli Dorların yalnızca farklı bir lehçeyle konuşan Yunanlar olduğunu ve arkeologların Dorların varlığına dair herhangi bir insan yapımı nesnenin bulunmadığından dolayı onlara inanmadıklarını belirtmektedir (Eco, 2010: 30). Bu başka bir tartışma konusudur.

denilen yerleşim yerlerinin ortaya çıkmasına ve denizciliğin⁸ gelişmesine sebebiyet vermiştir. Braudel'in ifadesine göre, dağın dağınık hayatı denizin bütün tarihini beslemiştir. (Braudel, 1989: 18) Bu kolonileşme faaliyetleri denizcilikle birlikte dinamik boyutu da olan kendine özgü siyasal ve toplumsal yapılanmayı beraberinde getirmiştir. Platon, **Phaidon** diyalogunda yaşadığı yeri anlatırken “...tıpkı bir su birikintisinin etrafına toplanmış karıncalar ve kurbağalar gibi denizin etrafına yerleşmiş olan bizlerinse onun Phasis nehri ile Herakles sütunları arasındaki çok küçük bir bölümde oturduğuna inanıyorum...” ifadelerine yer vermiştir (Platon, 2012a: 233). Bu küçük deniz MÖ IV. Yüzyıldan itibaren artık aşılmış ve canlı hale gelmiştir. Mikenler ve Fenikelilerin (MÖ 1500-539) denizcilik faaliyetleriyle kolonileşmeye hazırlanan ve Akdeniz’de daima canlı kalan ticari faaliyetler bu bölgelerde ilk **polis** örgütlenmesine uygun zemini hazırlamıştır.⁹ Kolonileşme süreciyle birlikte coğrafi olarak Yunan anakarasından çok uzak bölgelerde ve farklı milletlerin yerleşiminin bulunduğu topraklarda Yunan şehirlerinin kurulmuş olması bu bölgelerin bir şekilde dinamik ve canlı kalmasını sağlamıştır. Siyasal katılım, toprak mülkiyeti ve askerlik hizmetleri gibi konularda merkezi **polis**lerde belli oranda oluşmuş sistemin parçası olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Tabii ki kendi özerkliklerini taşıyarak; **eleutheria**¹⁰ ruhuyla.

MÖ VI. Yüzyılın başlarında İyonya’da¹¹ Jean-Pierre Vernant’ın ifadesiyle bilimin izleyeceği yolu açan Miletli¹² filozoflar artık bir paradigma değişikliğinin de habercisiydiler (Vernant, 2002: 95). Bu paradigma değişimi, mitlere¹³ dayalı büyük

⁸ Denizcilik faaliyetleri ile koloni faaliyetlerinin yakın ilişkisi vardır. Kurulan her koloni kenti kendi anayasası olan bir kent devleti hükmünde idi. Bu anlamıyla Antik Yunan dünyası **polis** devletleri de kapsayacak şekilde anlaşılmaya çalışılmalıdır. Kolonizasyonun sebepleri arasında birçok şey saymak mümkündür; ama tezin konu bağlamında bu konuya değinilmeyecektir.

⁹ Polisin ortaya çıkışı ileride müstakil bir konu olarak ayrıca ele alınacaktır.

¹⁰ **Eleutheria**: Özgürlük ruhu için bkz.:

<https://www.biblestudytools.com/lexicons/greek/nas/eleutheria.html>

Erişim tarihi: 10 Temmuz 2022

¹¹ Hint-Avrupa kavimlerinden olan Ionlar, Yunanistan’a yapılan akınla Batı Anadolu bölgesine yerleşen topluluklardan biridir. Yine aynı dönemde MÖ 2000’li yıllar Akhalar ve Dorların bölgeyi istila ettiği zamanlara denk düşmektedir.

¹² Ion kentlerinden biridir. Herodot Ion’ların on iki kentlik bir konfederasyondan oluştuğunu söyler (Herodotos, 1973: 97).

¹³ “Yunanlılar aklı keşfettiği ve demokrasiyi icat ettiği için değil, bilgi alanının mitte yarış eden ve mitin tersine, ısrarla doğru ve yanlışın alternatifini ortaya koyan yeni ifade olanaklarının (tarihsel araştırmalar, kuramsal fizik) oluşumuyla birlikte otoritesinin alt üst olduğunu görmesinden dolayı değişmiştir” (Veyne, 2003: 40).

anlatıların yıkılması ve yerine **phusis**¹⁴ belli bir rasyonalite ile anlaşılabilceği düşüncesiyle oluşturulan resmin okunmasıdır. İlk kez Miletli filozoflarla birlikte dünyanın kökenine ve düzenine ilişkin açıklamalar bir sorun olarak ele alınarak sır olmaktan çıkarılarak tüm vatandaşlar için analiz edilip tartışılmaya elverişli hale getirilmiştir. Bu filozoflar **epistemeyi** kutsal alandan sıyrıp derin bir değişime uğratarak evren görüşlerini kurmuşlardır. Bunu yaparken ahlak ve siyaset düşüncelerinde yer alan teorilerini evrene taşıyıp, kendi düzenlerinde kurdukları **kosmosu** sonrasında içinde bulundukları site içerisinde kemale ulaştırmışlardır. Bir anlamda bu çaba sonraki dönemlerde de kendini gösterecek olan metafiziğin doğa felsefesiyle ilişkilendirilip politik alanda da somutlaştırılan bir **praksise** dönüştürülmesi hamlesidir.

1.1.1. Aile-Soy (Gens) Yasaları

Başlangıçta sitenin henüz var olmadığı dönemde aile vardı. Her aile kendine özgü ve aynı zamanda kendine yeten bir topluluk olarak örgütlenmiş, onun dışında kimsenin ortak olamayacağı bir mülkiyeti/toprak parçası, bir tanrısı/dini, yazılı olmayan; ama dinsel inançlarıyla içselleştirilmiş yasalara/özel hukuka sahipti. Buna göre köle dahi ailenin dinine, yönetimine ortak sayılarak korunurdu. Aile yasaları¹⁵ siteden bağımsız olarak gelenek ve göreneklerle şekillenmiş antik ilkeler ve toplumda bir otorite olarak işleyen dinsel inançlardan kaynaklanmaktaydı. Site kendi

¹⁴ “Aslında felsefeyi de belirli bir gerçeklik yani phusis üzerinden oluşturulmaya çalışılan nomos olarak tanımlayabiliriz. O halde ister mit olsun, ister trajedi ve ister felsefe olsun her dönüşüm değişimin anlamlandırılması olarak bir nomostur. Fakat bunu rasyonalite içinde yaptığını iddia ettiği zaman felsefe phusisle kendisini özdeşleştirmektedir. Yani kendi anlamlandırmasının gerçeklik olduğunu iddia etmektedir” (Günenç, 2020: 42).

¹⁵ “Şimdi bu incelediklerimizin hepsi, çoğunluğun “yazılı olmayan yasalar” dediği şeydir; ve “babadan kalma yasalar” dedikleri de bunlardan başka bir şey değildir. Ayrıca, az önce söylediklerimiz, yani bunlara yasa dememek, ama sözünü etmeden de geçmemek gerektiği yerindeydi; çünkü bunlar tam anlamıyla geleneksel ve eski yasalar olarak, yazıya geçirilmiş yürürlükteki bütün yasalarla, daha çıkarılacak yasaların arasında bulundukları için, tüm devlet düzeninin bağlarıdır; bunlar gereğince konmuş ve yerleşmiş iseler, yazılı yasaların kurtuluşunu sağlarlar, ama eğer gereksizce yanlış yolda giderlerse, duvarcıların evlere yaptıkları orta direklerin kırılması gibi, her şeyin yıkılmasına, birbiri üstüne yığılmasına, sonradan sağlamca yapılmış eklemenin de, eskisi yıkıldığı için çökmesine yol açar. İşte bunları göz önüne alarak, Kleinias hazır yeni bir kent kuruyorken, adına ister yasa, ister gelenek, ister töre densin, büyük küçük demeden, hiçbir şeyi elden geldiğince atlamaksızın, bunu her bakımdan sağlamlaştırmalıyız; çünkü bir devleti sağlam tutan, bunların tümüdür bunların karşılıklı desteği olmazsa, hiçbirisi sağlam duramaz; sonuç olarak, eğer görünüşte önemsiz bir sürü kural ya da gelenek üst üste yığılıp yasaları uzatırsa, bunda şaşacak bir şey yok” (Platon, 2007: 265-266).

yasalarını yazmaya başladığında ise aslında kendine has tanrısı¹⁶, özel toprağı/mülkiyeti olan ve insanın ancak buraya ait olduğunda aidiyeti tam olacağı düşünülen ailenin yasalarına tabi kalmıştır. Aile bu anlamıyla doğal gelişen bir süreç, meydana gelen bir topluluk olmanın ötesinde dini birliği temsil etmektedir. Antik aile bu anlamda nesli devam ettirerek kutsal olan alanını da koruma altına almaktadır. Bekârlık yasaların olmadığı bu dönemlerde onaylanmaz “mutsuzluk ve dinsizlik” olarak addedilirdi.

Her ailenin sahip olduğu tanrılar ve yine o aileye has atalar, tapınılan ocak kültürü aynı zamanda mülkiyet düşüncesiyle de yakından alakalıdır. Antik Yunan’a başlangıcından bu zamana dek bakıldığında görülen en güçlü yerleşik üç şey; ailenin dini, ailenin ortak mülkiyeti ve mülkiyet hakkıdır. Yurttaşlar bir toprağı işlediklerinde hasat edilen ürünün sahibi değil; ama toprağın mülkiyetine sahiptirler.¹⁷ Hiç ayrılmayı düşünmeden hem kendi özel mülkiyeti olan toprağında yaşayan hem de dini kutsalını yine üzerinde olduğu toprağın merkezine hasreden Yunanlılar çok erken dönemlerde ev kurma yani kalıcı bir barınma ihtiyacı temelli konutlarını inşa etmişlerdir. Mezarlarını da yine bu alana dâhil etmişlerdir ve bu yine ailenin toprakla olan kutsal ve kalıcı bağını bir kez daha korumanın dayanağı olmuştur. Söz konusu mülkiyet hakkı yasaların geleceğı döneme kadar din tarafından korunmuştur. Gelenek sayesinde insan toprağına sahip çıkıp haklarına haiz olmayı ilk olarak aile dini sayesinde öğrenmiştir. Mülkiyetin satılması Sparta’da kesinlikle yasaktı. Solon yasalarında ise mülkiyetin satılmasıyla kişinin vatandaşlık hakları elinden alınmaktaydı. Aristoteles: *“En azından eski zamanlarda birçok kentte ilk başta dağıtılan arsa paylarının satışını yasaklayan bir yasa vardı; kaynağı Oksylos olduğu söylenen, herkesin sahip olduğu toprağın belli bir kısmından fazlasını ödünç vermeyi yasaklayan, bir başka yasanın da benzer bir etkisi vardı”* (Aristoteles, 2018: 452) diye belirttiğı pasajında tam olarak bu mülkiyet hakkının devredilemezliğine işaret etmektedir. Mülkiyetin din ile iç içeliğı tapınma hakkıyla onu

¹⁶ Babadan kalma tanrılar: **dii gentiles**. *“Antik ailenin üyelerini birleştiren/doğumdan, duygudan, fiziki güçten daha azametli bir şeydir. Bu ocağın ve ataların dinidir”* (De Coulanges, 2011: 44).

¹⁷ *“Aile ocağına bağlıdır, ocak da toprağı; toprak ve aile arasında sıkı bir ilişki oluşur. Ailenin sürekli ikâmetgâhı burasıdır ve öngörülmeden mutlak bir zorlamayla karşılaşmadığı sürece burayı terk etmeyi düşünmez. Ocak gibi, hep bu yeri işgal edecektir. Bu yer ona aittir; mülkiyetidir, sadece bir insanın değil, değişik üyelerin birbiri ardına burada doğacağı ve öleceğı bir ailenin mülkiyetidir”* (De Coulanges, 2011: 64).

bütünleştirmektedir. Aile dini erkekten erkeğe aktarılır, kızların mirastan hakkı olmazdı. İnsanın kutsal tapınma ve mülkiyetin kullanım hakkı yalnızca yaşadığı süre boyunca; emanetti ve aktarılamazdı.

Platon **Yasalar** kitabında Kleinias'ın¹⁸ kent kurmasını anlattığı pasajın içerisinde geleneksel ve eski yasalara atıfla şunu söyler:

“Şimdi bu incelediklerimizin hepsi, çoğunluğun ‘yazılı olmayan yasalar’ dediği şeydir ve ‘babadan kalma yasalar’ dedikleri de bunlardan başka bir şey değildir. Ayrıca, az önce söylediklerimiz, yani bunlara yasa dememek, ama sözünü etmeden de geçmemek gerektiği yerindeydi; çünkü bunlar tam anlamıyla geleneksel ve eski yasalar olarak, yazıya geçirilmiş yürürlükteki bütün yasalarla, daha çıkarılacak yasaların arasında bulundukları için, tüm devlet düzeninin bağlarıdır; bunlar gereğince konmuş ve yerleşmiş iseler, yazılı yasaların kurtuluşunu sağlarlar” (Platon, 2007: 265).

Yasalar sitelerin olmadığı dönemde vardı, Yunanlılar kendilerinden önceki geleneklerden bunu miras alarak hukuk sistemlerini yazılı hale getirerek inşa ettiler. Şunu da belirtmek gerekir ki, site zaman içerisinde de büyük reformlarla bu geleneksel antik aile yasalarını değiştirebilmiştir. Antik Yunan'ın özgünlüğü biraz da bu gelişime ve ilerlemeye açık, değişmekten çekinmeyen yapısında saklıdır. Ailenin toprak merkezli ev dininin çevresinde oluşan ufak bir topluluk olması ve ataerkil olan yapısı, babayı bambaşka bir konuma taşımıştır. Bu dönemde babanın rolü önemlidir; o kutsiyetin zirvesidir, koruyucu olmasının yanı sıra itaat edilmesi şart olan otoritenin sahibidir. Ocağı atalarından devraldığı gibi kendisinden sonrakilere aktaracak odur. Babanın görevleri kutsaldır, kimsenin karışma ve değiştirme yetkisi olamaz. O tapınmayla ilgili tüm ritüelleri yönetmekle mesuldür. Evliliğin içindeki tüm medeni hakların yönetilmesi, sürekliliği ya da karar verme yetkisi babaya aittir. Baba mülkiyetin de sahibidir, erkek çocukları da ailede bir mülk olarak görüldüğünden baba evladını satabilirdi. Sitenin yerleştiği dönemlerde bile sitenin

¹⁸ **Κλεινίας**, Sokrates'in öğrencisi Atinalı devlet adamı Alkibiadis'in babasıdır.

mahkemesinde davacı da davalı da sanık da tanık da yalnızca baba için söz konusudur. “*Erkek çocuk ve kadın için adalet sitede değildi, ama onlar için adalet evin içindedir. Onların yargıcı, kocalık ve babalık otoritesi uyarınca, evin tanrılarının gözleri önünde âdeta mahkemedeki bir yargıcı andırırcasına davranan ailenin şefidir*” (De Coulanges, 2011: 92).

Hem uzun soluklu devam eden hem de küçük ölçekli antik aile yaşamı, ardından siteye geçiş ve sonrasında **polis**in kurulması bu örgütlenmelere has yasaların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Burada **gens** kavramına değinmekte fayda var, çünkü **gens** denilen soy esasında aristokratik bir üstünlüğe gönderme yapmaktadır. Sonraki dönemlerde görüleceği üzere Atina’da **eupatrides**lerin ayrıcalıklı bir sınıf olarak toplumda varlıklarını devam ettirmesi bu **gens** sisteminin yerleşikliği ile ilgilidir. Eski Atina yasaları **gens**ler ve kabileler şeklindeki bölünmelerin üzerine kuruludur. Engels aile, özel mülkiyet ve devletin kökenini ele aldığı kitabının “Yunan **gens**i” bölümünde bize toplulukları aktarır: Birçok akraba kabileden meydana gelen aşiretler vardı ve örneğin Attika¹⁹ Bölgesinde üç kabileden müteşekkil dört aşiret bulunurdu ve bu kabilelerin her birisi otuz **gensten** oluşurdu. Bu topluluklar özerkliklerini koruyorlardı; fakat zamanla nüfusun artışı yerini aristokrasinin de büyümesine, nüfusun da surlarla çevrili kentlerde oturmasına sebebiyet vermiştir. Atina sitesi kurulmadan önce her aile mutlak bağımsızlık içinde, diğer ailelerle politik ya da dinsel herhangi bir bağı olmadan kendine ait topraklarda yaşamaktaydı. **Gensi** üyelerinin birbirleriyle olan sıkı bağları onları her ihtiyaçları konusunda birbirlerine karşı duyarlı hale getirmiştir. Birisinin borcu olması durumunda dahi tüm üyeler ödemeye çalışır, mahkûmsa onu kurtarmak için çabalar, içlerinden biri yönetici olursa onun getirdiği tüm masrafları da kendi aralarında paylaşırlardı. Doğuştan akraba sayılan **gens** üyeleri aynı aileden kabul edilir, atalarından miras aldıkları gibi ortak tapınmada buluşur, mezarlarını dahi paylaşırlardı. **Gens** sistemine dayalı sosyolojik düzen değişip dönüştüğünde bile bu kutsal gelenekler tümüyle kaybolup gitmemiş, izlerini farklı yapılanmalarla devam ettirmiştir (Engels, 2003: 100).

¹⁹ Attika [at:ikē]: Boiotia’nın güneyinde, üzerinde Atina kentinin bulunduğu bölge (Strabon, 2000: 299)

Sitenin henüz var olmadığı bu dönem her ailenin sahip olduğu ev dini, yazılı olmayan yasaları, kendi tapındıkları tanrıları, toprağın üzerindeki kalıcılıkla merkezileşen yerleşme kültürü ve aile birliğinin kendisi hariç her türlü güçten bağımsız konumlandırıan **genslere** dayalı yapısı uzun bir süre devam etmiştir. Ocağın tanrısı da dinsel inanış olarak aile yapılanmasıyla uzun bir süre kalmıştır. Medea şöyle seslenir bu özel tanrısına: “*Bütün tanrılardan daha çok saydığım, ocağımın başköşesine oturttuğum, destekçim Hekate adına yemin ediyorum*” (Euripides, 2014: 15). Ailelerin miras gibi nesilden nesile aktardıkları tanrılarından bağlarını koparıp farklı bir dinsel/kutsal alanı inşa etmeleri uzun bir zaman sonra olacaktır.²⁰ Aile, kendine yeten örgütlenmiş yapısıyla kendi içsel adaletini de inşa etmiştir. Sayıları binleri bulan bu küçük topluluklar tecrit edilmiş halde, birbirlerine ihtiyaç duymadan, aralarında politik ya da hukuki bir bağ geliştirmeden, kendi topraklarına/tanrılarına/özel ev içi yasalarına sahip şekilde yüzyıllar boyu yaşadılar.

Sonraki dönemlerde birçok ailenin bir araya gelip **phratia** denilen klan-kardeşlik bağı²¹ oluşturduğu yapılanmalar ortaya çıktı. Herodot buna tarihinde şöyle değinir: “*Yunan kabileleri, phratia denilen aile topluluklarına ayrılırlardı*” (Herodotos, 1973: 828). Bu klan yapılanmasında değişen büyük çaplı bir şey yoktur, yalnızca ailede olan kutsal gelenekler insan sayısınca genişlemiş, ortak paylaşılan ve koruyuculuğu o nispetle geniş olan Tanrı tasavvuru yerleşmiştir. Yine bu ortak atalı klanların kendilerine ait meclisleri, mahkemeleri, yasaları, adalet anlayışları, tanrısı vardı. Sonrasında bu ortak atalı klanlar da birleşerek **tribüleri**²² oluşturdular.

²⁰ İlk geçiş fiziki doğadan esinlenilen ve daha geniş insanın kutsalı sayılan antropomorfik doğa tanrıları inanışı olmuştur.

²¹ De Coulanges için böyle bir geniş çaplı sosyolojik değişimin temel nedeni Tanrı tasavvuru hakkındaki cevapların aile topluluğunda yetersiz oluşuyla ilgilidir. Ona göre dinsel düşünce ve insan topluluğu eş zamanlı büyümektedir (De Coulanges, 2011: 115).

²² “İlk olarak aile yapısının büyümesi ve genişlemesi sonucunda “gens” yani geniş aile, sülale olarak adlandırılan aileden daha büyük ve daha kapsamlı sosyal birliktelikler ortaya çıkmıştır. Zaman içerisinde genslerin de bir araya gelmeleri sonucunda daha geniş ve daha kapsamlı “tribü” yani boy, kabile, aşiret olarak adlandırılan sosyal birliktelikler ortaya çıkmıştır. Tribüleri içerisinde gensler, genslerin içerisinde ise aileler varlıklarını devam ettirmektedirler. Tribüleri, göçebe topluluklar içerisinde ihtiyaç duyulan koordineyi sağlayabilmişlerdir. Ancak zaman içerisinde toplumların göçebe yaşama tarzından yerleşik yaşama tarzına geçmeleri ile beraber sosyal düzeni sağlama noktasında tribüleri yeterli olmayı başaramamışlardır. İlerleyen zamanlarda ise komşu tribüleri arasında yakınlaşmalar gerçekleşmiş ve daha sonra ise bu yakınlaşmalar birleşmelere dönüşmüştür. Bu birleşmenin sonucunda ise devlet olarak adlandırılan daha geniş ve daha kapsamlı sosyal bir teşkilat ortaya çıkmıştır” (Gözler, 2009: 29-30).

Tribülerin aile ve ortak atalı klanlardan da farkı yoktu, sadece diğerlerinin daha genişlemiş versiyonunu yine bağımsız olarak devam ettiriyordu.

“Attika'da dört Atina kabilesi aynı bölgedeki kabilelerin birbiriyle kaynaşması ve zamanla bunlar arasındaki coğrafi sınırların ortadan kalkmasıyla bir ulus oluşturmuştur. Kabile adları ve örgütleri, bu durumda, eskisi gibi devam etmiş; ama kabilelerin ayrı ayrı egemen oldukları topraklar kalmamış; kabilelerin (ayrılığının) bu coğrafi temeli ortadan kalkmıştır. Kentlilik, ya da hemşehrilik temeline dayanan siyasal toplum kurumlaştığında ve kentte oturanlar, soyları ve kabileleri ne olursa olsun, bir arada yaşamaya başladıklarında uluslaşmayı sağlayan kaynaşma tamam olmuştur” (Morgan,1986: 270).

Böylece Atina'da aşiretlerin oluşturduğu bir örgütlenme yerine tek bir halk kaynaşması gerçekleşmiş ve bununla birlikte aşiret ve **genslerin** kendi içsel yasalarının üstünde Atina hukuku doğmuştur.

Yiyecek maddelerinin (zeytinyağı, tahıl, şarap gibi) üretiminin yapılması, Fenikelilerin²³ elinden çıkarak Attikalıların eline geçen Ege deniz ticareti, zanaat ve iş bölümünün artması gibi sebeplerle aşiret ve kabile üyeleri birbirleriyle karışmak, artık kendi içsel örgütlenmelerinin dışına çıkmak zorunda kalmışlardır. Aile topluluklarından klanlar, klanlardan **tribüler**, **tribülerden** de site oluşmuştur. Bu topluluklar ortak atalı olmakta birleşiyorlardı. Bir araya gelerek sitenin oluşmasını sağlayan **tribüler** kutsal ritüelleri olan ateş yakmaya ve ortak bir dinde buluşmaya devam ettiler. Daha az insan topluluklarının genişleyerek daha geniş bir topluluk oluşturarak yeni bir birlik oluşturması devrim niteliğindeki geçişler değildi, hemen hemen tüm gelenekleri eskiden olduğu gibi devam etmiştir. Sitenin bir konfederasyon biçiminde olan inşası kendi içinde mündemiç birliklerin²⁴ bu

²³ “Denizci tüccarlar ülkesi Fenike” (Herodotos, 1973: 16).

²⁴ De Coulanges'in aktardığına göre; çocuk yapılan bir dinsel törenle önce ailenin bir üyesi olur, ardından yine bir törenle klana kabul edilir ve 16-18 yaşlarında da ettiği yeminle, dinsel bir ritüelle birlikte siteye katılarak vatandaş olarak kabul edilir (De Coulanges, 2011: 126).

geleneklerini bağımsız şekilde, dinsel ve politik hiçbir bağları olmaksızın birkaç yüzyıl boyunca devam ettirmesine karışmamıştır. Birimlerin kendi içsel yasaları, sivil bağımsızlıkları sitenin kurulmasıyla üst bir hukukun inşa edilmesi zamanına kadar uzun bir süre özel hukuk olarak var olmaya devam etmiştir.

İlk örgütlenme biçimi olan sitede var olan politik kurumlar aynı zamanda dinsel kurumlardı.²⁵ Ruh, beden, özel yaşam, kamusal yaşam, yemekler, bayramlar, meclisler, mahkemeler, savaşlar, her şey site dininin etkisi altındaydı. Ev tanrısı, **tribü** tanrısından sonra ortak tanrılara olan inancın güçlenmesiyle tüm siteye hâkim olan sitenin tanrısı (**poliades**) insanlar tarafından kabul edilirdi. Atina ve Sparta’da iki ayrı tanrıça bulunmasının yanında sitelerin kendilerine özel tanrıları vardı, ne kadar çok şehir varsa o kadar da Zeus bulunurdu. Kutsal yerlerin ve ortak tanrıların birleştirici gücünü Aristophanes şiirsel dille şöyle ifade eder: “*Ey Yunanlılar, sizler ki bir ailenin çocukları gibisiniz/Aynı tanrılara kurban keser/Olympia’da, Thermopylai’da, Pytho’da/Daha nice nice kutsal yerlerde birleşirsiniz*” (Aristophanes, 1975: 194). Buna bağlı olarak var olan yasalar da kralların, rahiplerin ve yüksek mevkide sayılan görevlilerin yasalarıydı. Bununla birlikte dini ayinler, yasaların uygulanışı ve politik örgütlenme her sitenin kendine özgüydü. “*Zaman içinde yüzlerce küçük Devlet on iki konfederasyon çatısı altında birleşirler.... Tüm gelenekler on iki grubun onun*²⁶ *tarafından tek bir site altında birleştirildiği konusunda hemfikirdirler*” (De Coulanges, 2011: 127). Böylece bağımsız site yönetimleri döneminden Atina’nın sitenin merkezi hükümeti sayıldığı Atina birliği kurulmuştur.

²⁵ “Siteyi kuran kişiden, kente zafer sağlayan ya da yasalarını iyileştiren kişiye kadar siteye büyük bir hizmet sunan her kişi “o” site için tanrı katına yükseliyordu” (De Coulanges, 2011: 144).

“Yunanlılar için dinin alternatifi toplum değil politikaydı. Yunanlılar “siyaset”ten söz ettiklerinde, grup yaşamına atıfta bulunurlar. Yunan siyasi fikri, din fikriyle birlikte ortaya çıkar”(Ogden, 2007: 286).

²⁶ Bahsi geçen kişi: **Theseus (Θησεύς)** “Halkı soylular, çiftçiler ve zanaatçılar olarak ayıran ilk o oldu. Soylulara dinsel ayinlerin gözetilmesi, yüksek memurların saptanması, yasaların öğretilmesi ve Göğün istencinin yorumlanması gibi işleri verdi. Bütün kente bir bakıma bir ayrıcalıklar dengesi getirdi. Soylular onurda, çiftçiler yararlılıkta ve zanaatçılar sayıda geri kalanlara üstün olacaktı. Aristoteles’in dediği gibi, halktan yana bir eğilim gösteren ve kendi saltık egemenliğinden vazgeçen ilk Theseus oldu” (Plutark, 2011: 32).

Sitenin başkanı, ocağın rahibi **arhont** adı verilen ve tahta dinsel bir törenle geçen kraldır. Her türlü kutsal vazifenin de yapıcısı odur. İnsan ailede nasıl ki yine hem özel hukukun hem de dinin yürütücüsü olan ev dininin şefi sayılan babaya bağlıysa, sitede de hem şef konumunda olan hem sitenin rahibi sayılan krala, tanrı kadar bağlıdır. Bu yarı kutsal/dinsel ve yarı politik bir krallıktı. Herodot tarihinde devletin kurulmasına dair somut bir anlatı vardır:

“Bu bilge, Kyrene’ye geldi, durumu inceden inceye gözden geçirdi; önce Kyrene’lileri üç kabileye ayırdı, şöyle: Birine Thera’lıları ve kentin çevresinde oturanları koydu, öbürüne Peloponez’lileri ve Giritlileri, üçüncüsüne de adalardan gelme bütün Yunanlıları koydu; kutsal toprakları ve dinsel görevleri kral Battos’a bırakıp, eskiden kralların elinde bulunan bütün hakları halka verdi” (Herodotos, 1973: 279).

Zamanla geleneksel inançlara olan karşıt fikirler toplumsal yapının değişimine zemin hazırladığı gibi yasaları belirleyenlerin otoritelerinin de sarsılmasına yol açmıştır. Pythagoras, (MÖ 570-495) kendi sitesinin inançlarını reddederek yeni bir toplumsal düzen kurma yolu açmak istiyordu, bunun da dinsel inançları değiştirerek yapması gerektiğinin farkındaydı. Aynı zamanda Anaksagoras (MÖ 500-428) site tanrılarını reddederek Atinalıların ölüme mahkûm ettiği bir isim olmuştur. Sonrasında gelen sofistler sitede bulunan kurumların ve dinsel inanışların ve bunlarla birlikte yasaların da halk tarafından sorgulanmasına yönelik bir uğraş içinde olmuşlardır. Onlar geleneklerin takipçisi olmak yerine yeni bir şey teklif ediyorlardı: belagat, retorik ve diyalektik. Sofistlere şiddetli eleştiriler yönelten Sokrates de geleneğin nüfuzunu yok sayıp, yerine insanın kendisine içkin bir ödev ahlakı kurması ve adaleti yasaların temeline oturtmaya çalışmasıyla aslında onlarla aynı hedefe doğru yol almaktaydı. Onun da sonu atalarının inançlarını reddettiği suçlamasıyla öldürülmek oldu.²⁷ Yasalar ve dinsel inanışlar o kadar iç içe geçmiştir

²⁷ Sokrates MÖ 399’da polis’in dini inançlarını reddettiği suçlamalarıyla ölüme mahkûm edilmiştir. “Resmi suçlamanın metni şöyleydi: “Sokrates, kentin inandığı tanrılara inanmadığı, yeni tanrılar icat ettiği ve gençleri yoldan çıkardığı için suçludur. Ölümlle cezalandırılmalıdır.” “Αδίκηί Σωκράτης, ους

ki birine savaş açmak demek diğerine de saldırmak anlamına gelmekteydi. Sokrates sonrasında Platon, Aristoteles gibi isimler de hukuk, en iyi rejim, yasa koyucuların özellikleri, kanunların uygulanması, devlet örgütlenmesi gibi konular üzerinde eserler yazarak konuyu devam ettirmişlerdir.

Para ekonomisinin soya dayalı örgütlenme biçimiyle bağdaşmaması ve Atina'da köylülerin soylular tarafından ezilmesi ve bunun neticesinde çiftçilerin köle olarak çalıştırılması yeni bir sınıfı doğurmuştu: parayı elinde tutan tüccar sınıfı. Helen North yeni orta sınıfın daha doğuştan bir sınıf sahibi olan aristokrasiye karşı olduğunu ve bununla birlikte toprak sahibi olmayan fakir sınıfın da her ikisine karşı bir baskı oluşturduğunu anlatırken aslında yoksulun sırtında iki yük olduğuna işaret eder: yeni zengin burjuvalar ve aristokrasi/soylular (North, 1966: 13).

1.1.2. Kent Devleti (Polis)

MÖ VIII-VI. Yüzyılları arasında Akdeniz'in dört bir tarafına dağılmış binlerce²⁸ topluluk hakkında referans aldığımız bir düzineden az yazıt ve atıflar mevcuttur. Argos ve Korinthos gibi önemli şehirler konusunda bile kurumları ve toplumsal-ekonomik dinamikleriyle alakalı elimizde çok az bilgi vardır (Eco, 2019: 33). Her devletin kendine has toplumsal ve siyasal organizasyonları vardır. Kent devleti olarak karşılamaya çalıştığımız **polis**ler de kendilerine has kurumlar olup tam olarak ne zaman ve nerede başladıklarını tespit etmenin imkânı yoktur. Yunan tarihinde, toplumdaki en uzun örgütlenme biçiminin **polis**²⁹ olduğu görülmektedir.

μεν ἡ πόλις νομίζει θεοὺς οὐ νομίζων, ἑτέρα δὲ καὶνὰ δαιμόνια εἰσηγούμενος, ἀδικεῖ δὲ καὶ τοὺς νέους διαφθείρων. Τίμημα θάνατος” (Platon, 2012b: 24).

²⁸ “Özellikle Atina ve Sparta üzerine çalışmalar yayınlanmıştı. Ancak hiç kimse, yaklaşık 1.498 diğer polisi içeren kapsamlı bir soruşturma yürütmemişti. Kaç tanesini biliyoruz? Ne kadar büyüklerdi? Nerede olduklarını? En azından çoğunluğunda ortak olan neydi? Atina ve Sparta tipik mi yoksa tipik olmayan poleis miydi?” (Hansen-Nielsen, 2004: 3).

²⁹ “Politik birlikteliğin ilk belirgin örneği, eski Yunan’da özellikle Perikles dönemindeki Atina kent-devleti, polis’tir. İlk politik birliktelik biçimi olduğu için polis, aynı zamanda Batı politika geleneğinin başladığı yerdir.” Arendt için de polis, tarihsel ve normatif bir olgu değildir; bir metafor olarak anlaşılacak zorundadır (Berkday, 2012: 44).

“Polis kurumunu tanımlamak gerekirse, genelde küçük boyutlu özerk topluluklardan söz edilebilir; kimin dâhil olup (yurttaş, yani polites) kimin olmayacağı (“alt düzey” olanlar, yani yabancılar, kadınlar, köleler) tespit edildikten sonra bu topluluklar kendi kendilerini yönetirler (...). Polislerin sayısı 1000’den fazladır ve üçte ikisinden fazlası Yunan anakarasında bulunurken üçte birinden azı Akdeniz kıyılarında yer alır” (Eco, 2019: 61).

Homeros³⁰ **İlyada**’da (MÖ VII. ya da VIII. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen) Troya Savaşı’nı anlatırken kentlere ait unsurlardan söz eder: surlar, cenaze törenleri, liman vb. **Polis**in sosyolojik bir olgu ve bir deneyim olarak “kurumsallaşması” MÖ V. yüzyılı bulmaktadır.³¹ Bu aynı zamanda aile örgütlenmesinin merkezde olduğu yapılanmadan çıkıp daha resmi halk toplantılarına katılıp söz hakkı elde edilmesinin de geçişini temsil eder. **Polis**in ürettiği politika geçişlerin keskin olmadığı bu kurumsallaşmanın ve kamusal alanın oluşumunun sonucu olarak doğmuştur. Polis örgütlenmesini yalnız bina, surlar gibi fiziksel bir çevreden ibaret görmemek gerekir.³² Bundan daha fazlasıdır; bir toprak üstünde yaşayan bölgeyle sınırlı değil bu bölgede yaşayan toplumla anlam kazanmaktadır.³³ **Dikenin** pratiğe dönüşeceği yerdir. Hesiodos adaleti anlatırken onu bir kentin içinde var oluşuyla anar. Politikanın doğuşu, soyut erdemlerin hüküm süreceği polisteki yaşantıyla devam eder (Freeman, 2003: 114).

Site ve kent aynı anlamları taşımazlar, bir geçişi belirtir. Site, ailelerin ve **tribülerin** dinsel ve siyasî birliğiydi, kent ise bu birliğin toplantı ve ikâmet yeri idi.

³⁰ Yunan hukukunun en erken dönemi Homer ve Hesiodos’un şiirlerinde tasvir edilen dönemdir. Bu dönem de “Homer toplumu” dönemi olarak adlandırılabilir. Hem Homeros’un hem de Hesiodos, eserlerinde yargısal konulara ilişkin bölümler ve imalar içerir. Homeros’ta hukukla ilgili en çok bilinen ve en çok tartışılan pasaj Aşil’in kalkanındaki deneme sahnesidir. Aşil için yeni bir kalkan yaparken, tanrı Hephaestus, içinde bulunduğu evrenin bir panoramasını yaratır. İnsan faaliyetinin gerçekleştiği üç ayrı yer: barış içinde bir şehir, bir şehirde savaşın ve kırsalın yer aldığı bir sahne (Gagarin, 2008: 14).

³¹ MÖ 625 yılında Dreros polisinde bulunan bir yazıtta polis teriminin kullanıldığı görülmüştür.

³² Homeros’ta buna **asty** denir.

³³ “(...) zira polis, aynı zamanda ortak iynin en yüksek ifadesi ve ahlaki bir değerin cisimleşmiş halidir. Antik Yunan’da polis insanın bütün kaderini tamamen sarıp sarmalamaktadır” (Ağtaş, 2013: 151).

Kentin kurulmasının da dinsel tapınmayla alakalı yönü vardı³⁴ nasıl ki siteler ortak tanrılara olan inanç ile örgütleniyorsa kentler de ortak ayin için yapılan tapınak ile kurulmuş oluyordu. Ve aslında kentin merkezi de bu tapınılan mekân ile özdeş hale geliyordu. *“İlk zamanlarda kent bir ikâmet yeri değil, topluluğun tanrılarının bulunduğu tapınaktır; onları savunan ve varlıklarının kutsallaştırıldığı bir kaledir; birliğin merkezi, kral ve rahiplerin evi, adaletin verildiği yerdir, ama insanlar burada yaşamazlar”* (De Coulanges, 2011: 219). Bu bakımdan kent de ortak tapınma üzerine birleşen halkı, inandıkları tanrılar ile öylesine etkili bir inanca sahiptiler ki bu kurumların, yasaların ve dahi hukukun da temelini oluşturmuştur. Kentin var olması aynı zamanda bir kurucuya bağlıdır; kurucu dinsel ritüellerin uygulayıcısı, törenleri de düzenleyen kişidir ve aynı zamanda kurucu olan kişiye kent tapardı. Her kent kendine ait tanrılara, geleneklere, törenlere, belli dua pratiklerine sahiptir. Kamusal alan her türlü faaliyetiyle tanrılarının müdahalesine açıktır. Bazen bir koruyucu hükmünde bazen de en azılı düşmanları olabilirdi.

Kent yapılanması ile kente ait tanrı kültü ve inanışların toplumdaki birçok uygulamaya yansımaları o kadar görünürdür ki Atina meclisinin başlaması bile dinsel bir ayini andırır; önce rahiplerin kurban adamaları³⁵, sonrasında kutsal bir suyla bir şekil çizilmesi ve yurttaşların o şeklin içinde toplanması ve son olarak duanın okunması. Kâhinlere danışılıp gökyüzünde uğursuz işaretlerin görülmesi söz konusu olursa da meclis dağılırdı. Sunak üzerinde kutsal yemek gelenekleri de³⁶ inancın sosyal hayatın içinde ne kadar güçlü olduğuna somut bir örnektir. *“Ortaklaşa yemek kurumunun da pek eski olduğu anlaşıyor; bu uygulama Girit’te Minos zamanında başlatılmış, İtalya’da ise çok daha eskiden”* (Aristoteles, 1975: 212).

³⁴ Bir gelenek olarak kent kurulmadan önce Delfi kâhinine başvurulurdu.

³⁵ *“Kurtarıcı tanrılara aylık kurbanlar verir”* (Sophokles, 2013: 40).

“Aman, Zeus karşı durmasın, Karşı durmasın dileğime Dünyaları yöneten Zeus! Kutsal şölenler kurayım hemen, Kurbanlar keseyim tanrılara” (Aiskhylos, 2015: 22).

³⁶ Homeos bu yemeklerden birini şu şekilde aktarır:

“Sahilde, yeri sallayan gök saçlı tanrı Poseidon’un onuruna kapkara boğalar kurban ediliyordu.

Dokuz sıraya ayrılmış Pyloslular,

her bir sırada beş yüz kişi oturmakta

her bir bölümün önünde dokuz boğa” (Homeros, 2014b: 33).

Polisler genellikle tek bir şehirden oluşmaktaydı, birkaç şehrin bir araya gelerek bir **polis** oluşturdukları (**synoikismos**³⁷) görülse de bu bir istisnadır. Tüm bu **polis**lerin hepsinin birleşerek bundan daha üst bir toplumsal yapıya evrildikleri, devletleştikleri görülmemiştir. Polis ruhu kent devletlerini bir imparatorluğa dönüştürecek şekle müsaade etmemiştir. “Örneğin, Yunanistan'da, Atina, Korinthos, Sparta, Argos, Thebai; Anadolu'da, Miletos, Ephesos, Smyrna, Byzantion, Aspendos, Perge ve daha yüzlercesi. Kent devletini ayrı bir oluşum şeklinde düşünmemek gerekir” (Tekin, 1998: 46). **Polis** sisteminde **peitho** denilen sözün ikna etme kabiliyetiyle buyrukların ve otoritenin egemen olma üstünlüğünün yakın ilişkisi vardır. Söz artık yalnızca kelimelerden müteşekkil anlamlı bir yapı olmaktan çıkarak adeta söylev formatında kamusal alanın merkezi gücü olur. Bu **politika** ile **logos** arasındaki bağı gösterir; “Politika sanatı, özde dil kullanma sanatıdır; logos ise, kendi kökeninde, politik işlevi aracılığı ile kendi bilincini, kendi kurallarını, kendi etkinliğini kazanır” (Vernant, 2002: 48). Kamusal çıkarların dayanışma yoluyla **polis**in içinde bir karakter olarak bulunması, Antik Yunan kültüründe **demosun**³⁸ meydanlarda kendini geleneksel bağlarına ihtiyaç duymaksızın konuşabildiği, tartışabildiği özgür bir alan açmıştır. **Polis**in yasası sınıfsal ya da dinsel bağlılıkların çok ötesinde diyalektik kuralların işlediği siyasal yaşamın bir aracına dönüşür. Homeros'un destanı saray salonlarında okunan bir şiirken **agoraya** inip şenlik şiirine dönüşmesi de bu sürecin örneklerindendir. **Logos** da özü itibarıyla etik ve politik bir karakter taşır.

³⁷ Sinoekizm, Attika topluluklarının Atina'ya sinokizmi gibi ekonomik, politik veya ideolojik avantajlar için önerilen bir birleşme ile, esas olarak bitişik yerleşimlerin nüfus yoğunluğundaki bir artış gibi birkaç ana faktörün sonucudur. Sinoekizmin Yunanistan'daki ilk örneklerinden biri Girit'te bulunabilir. İkinci binyıldan önce, hem anakaradaki hem de Girit adasındaki Yunan yerleşimi, merkezi yönetimi olmayan dağınık köylerden oluşuyordu. Ancak Girit'te büyük sarayların geliştirilmesi ve inşası, merkezi otorite ve yönetim amacıyla yapılan binaların en eski örneğidir.

³⁸ “Demos, demes, deme: İdarî yerleşim/birim, halk, yurttaş topluluğu, sıradan halk gibi pek çok anlamı içerir. Demos Eski Yunan(ca)da köy anlamında da Şehrin'in mahalleleri olan Demelerde yaşayan “halk” anlamında kullanılıyordu. Eski Yunanistan'da sitelerin, özellikle Atina yönetim bölgesindeki yerleşimlere verilen bir isim olan Deme Demostan gelmektedir Tribüler, demos adı verilen bölgelerde yaşıyordu. Atina demokrasisinin kurucularından kabul edilen Kleisthenes döneminde -MÖ 507- Atina'daki sistem on yerleşim veya seçim bölgesine (deme veya demos) ayrıldı. Aynı şekilde, kan bağı veya veraset yerine, kura ile her bir deme veya demostan 50 kişinin katılımı ile oluşan 500'ler Meclisi'ni oluşturuldu” (De Coulanges, 2011: 99-100).

“Nitekim logos'un, insanların "söz ve işleri"nden tamamen bağımsız olarak, ortak bir şey oluşunun sürekli vurgulanmasından da anlaşıldığı gibi, bu belli açılardan doğrudur da. Herakleitos'ta bulduğumuz, toplumsal niteliği tartışmasız olan bu anlayışı, salt mantıksal evrenselliği ifade etmenin mecazi bir aracı olarak yorumlamaya hiçbir hakkımız yok. Herakleitos, gerçekten de, felsefi düşünce problemini toplumsal işlevini göz önünde bulundurarak ele alan ilk düşünürdür. Logos sadece evrensel (das Allgemeine) değildir, aynı zamanda ortaktır da (das Gemeinsame). Ne var ki, bu özelliğiyle, bütün yurttaşların bağlı olduğu Devlet'in yasasına benzese de, en büyük ve kudretli devletin yasasından bile daha büyüktür, zira logos bütün şeyler için ortaktır. Onun organı akıldır. ‘Akılla’ konuşmak, Herakleitos'a göre ‘ortak olan ile’ konuşmaktan başka bir anlama gelmez” (Jaeger, 2012:160-161).

Ortaya çıkan yeni toplum modelinde gelişen ticaretin, geleneğin terk edilerek yeni bir değer sisteminin ortaya konuluşu gibi meseleler iktidarı elinde bulunduran aristokrasinin tasfiyesini beraberinde getirdi. Antik Yunan kentlerinde merkezi güç ya aristokrat bir ailede ya da aristokrat bir meclisteydi. Bu çok uzun süreli olmadı; çünkü halk ve soylular arasında çatışmalar başladı, yalnız ezilen sınıf değil aynı zamanda parayı elinde bulunduran fakat gücü elde edememiş yeni burjuva/zenginler sınıfı da bu çatışmanın içinde yer alıyordu. Halkın yazılı yasaları istemesinin nedeni de buydu. Çünkü sözlü yasalar aristokratların gücünü korumaktaydı.³⁹ “*Yasalar yazılırken sürekliliği ve değişmezliği güvence altına alınıyor; işlevi hukuku ‘söylemek’ olan basileis'in özel otoritesinden kaçırılıyor; tümüyle ortaklaşa oluyor, genel kural oluyor ve herkes eşit şekilde uygulamaya elverişli oluyor*” (Vernant, 2002: 50). Yasa böylece kendi içinde salt gerçeklik ve nesnelliği taşıyarak kamuya açılır. Şifahi olarak gelen sitenin ya da aile yasalarının dinsel tandanslı gizi olmaktan çıkarak herkesin ulaşabileceği hak haline gelir.⁴⁰ Fakat burada belirtilmesi gereken

³⁹ Thesmoi-Sözlü Yasalar, Nomoi-Yazılı Yasalar. M.Ö. VII. yy.'da Miletoslu Epimenos ve Atinalı Drakon ve Sparta'da Lykurgos yasaları ilk hukuk uygulamaları olarak ilk yasakoyucular sayılabilir.

⁴⁰ Yunanlılar neden kanunlarını yazılı hale getirdiler? Bu sorunun cevabını Euripides'in metninde Theseus'un ağzından dinliyoruz: “*Bir şehir için tirandan daha düşmanca bir şey yoktur, orada her şeyden önce ortak yasalar bulunmaz, yönetimi eline geçiren, yasayı da kendine göre tutar. Bu ise hiç adil değil. Yasalar yazılı olduğunda, yoksulun da zengin de eşit hakka sahip olması, daha güçsüzlerin, kötü bir söz ettiğinde zengin birine bunları söylemesini sağlar*” (Euripides, 2019: 19).

kutsal olanın bu yapılanmada tamamen dışlanmadığıdır. Örneğin yüksek rütbeli memurlar vazifelerine başladıklarında kurban veya yemin gibi ritleri yerine getirmeye devam etmektedirler. Fakat bu zahiren **poliste** serimlenmekte ve tanrısal esin taşıdığı düşünülen bilgelerin söyledikleri dahi bu gizemi kamusal alana taşıyarak hem bir gizlilik bir yandan da incelemenin, araştırmanın konusu olur.

Böyle bir ortamda gerilimin azalması için Atina'da aristokratlar yazılı yasaları hazırlama işini Drakon'a vermişlerdir. Bu yazılı kanunlardan günümüze kadar ulaşmış tek madde, adam öldürme konusundadır. MÖ V. yüzyıldan kalmış bir taş lahitte bu yasayla ilgili ayrıntılı bir tasvir yer alır, bilerek ya da bilmeden gerçekleştirilen adam öldürmelerin ayrımı yapılır (Eco, 2019: 109). Aristoteles **Atinalıların Devleti** eserinde Drakon'un devlet düzenini anlatırken memurlukların bile silahlarını kendi imkânlarıyla sağlayabilenlere açık olduğunu ve toprağın hâlâ çok az kişinin elinde olduğunu söylemektedir (Aristoteles, 2016: 5-6). Bu da bu yasaların bir çözüm sunmadığını açıkça göstermektedir. **Demosun** isyanları devam ettiği için uzlaştırmacı bir yöneticinin (**arkhon**) seçilmesi zaruriydi ve bu isim de kentin ileri gelenlerinden olan Solon'du, Solon, yasalarıyla kısmen köleliği ortadan kaldırmış⁴¹ kendinden önce geçerli olan Drakon yasalarını feshetmiştir. Onun yasaları da ölçülülüğü öğütleyen bir politik erdem düzen örneği de sayılabilir. Aristoteles, onu yurtsever ve ölçülü olarak anar (Aristoteles, 2016: 8). “...*Solon sivil yasaları getirir. Devlet yasalarla yönetilir, yargılamalar yasalara göre yapılır. Artık toplumu krallar, kabile başkanları ya da din adamları yönetmez, devletin yönetimini ve devlet vatandaş ilişkilerini yasalar düzenler*” (Vernant, 2002: 9). Solon'un yasaları⁴² ve **polise** getirdiği düzen yurttaşın kendini kentle bütünleşmesini ve bu uygulanan toplumsal sözleşmeye uyacağını da garanti etmekteydi. Fakat yine de bu reformlar kendi çıkarlarına uymadığı için aristokratlara, daha fazlasını isteyen burjuva sınıfına ve aslında köylülerin de hoşnutluğunu kazanmamıştı. Ondan sonra Peisistratos ve oğullarının iktidarda olduğu dönem başlamış oldu.

⁴¹ “Solon ayrıca Atinalıların borçları karşılığında köle olarak satılmalarını yasakladı ve bu yolla köleleştirilmiş yurttaşların azat edilmesini sağladı” (Martin, 2017: 152).

⁴² Foucault'un yorumu ilginçtir: “Filozof, söz gelişi bir sitede iktidarın nasıl uygulanacağına ilişkin yasaları tanımlayan, iktidarın tehlikesizce uygulanabileceği yasal sınırları tanımlayan bir anti-despottu. Bu, yasa koyucu filozof rolüdür. Solon'un rolü buydu” (Foucault, 2016: 197).

1.2. Politeia Kavramının Açıklanması

Polis kelimesinden türeyen ve Türkçeye **devlet**, İngilizceye **republic**⁴³ olarak tercüme edilen **politeianın**⁴⁴ tam olarak hangi manayı haiz olduğuna dair hem Türkçe hem de diğer dillerde açıkça görülebilecek bir anlamlandırma karmaşası vardır. Platon'un bu ismi taşıyan diyalogunun çevirilerinde **Devlet** ya da **Cumhuriyet** olarak karşılanırsa da tam karşılığını bulmak mümkün gözükmemektedir. Bu kavram; anayasa, yönetim, politik yapı, yurttaşlık, hâkimiyet, yönetim biçimi gibi bugün hepsini ayrı ayrı incelediğimiz çeşitli terimlerin anlamlarını kuşatır (Ranciere, 2005: 96).

Bir toplumun her bir parçasında taşıdığı ruh ve kendi iç dinamikleri ve aynı zamanda ortak **telos**ları, onun bir politika tarzı olduğunu göstermektedir. Bu anlamıyla **polites**lerin polislerdeki gündelik deneyimine de karşılık gelir. **Politeia**, yurttaşların ortak faaliyet alanıdır, **agoradan** daha fazlasıdır; çünkü salt mekânsal bir alanı temsil etmez. Aynı zamanda zihinsel ve ruhsal kısma yansıyacak şekilde alanda üretilen bir şeydir. Bir **polis** vatandaşı olmak ve o yapının tamamını ifade eder. Ayrıca **demosun** içinde bulunduğu politik yapı ya da hükümet biçimi olarak da kullanılır. Ve ek olarak **polis**in anayasal düzenine/yapısına karşılık gelir (Hansen, 2006:110). Antik Yunan'da **politeia** genel anlamıyla anayasaya, politik yaşamı

⁴³ Popper bu konuya değinir: "(...) Bu eğilim, Platon'un Politeia'sının adının Republic (Cumhuriyet) diye çevrilmesiyle başlar. Bu adı duyar duymaz, aklımıza hemen yazarın devrimci değilse bile liberal olduğu gelir. Fakat, Republic başlığı, bu çeşitten çağrışımlarla yüklü olmayan Yunanca Politeia sözünün Res Publica diye Latinceleştirilmesinin İngilizcedeki biçimidir; oysa doğru çeviri, <Ana Kuruluş>, <Ana Düzen>, yahut <Şehir Devleti> veya <Devlet> olmak gerektirir." (Popper, 1989: 94)

⁴⁴ "Terimin LSJ'deki ilk anlamı "vatandaşlık"tır. (Herodotus 9.34) Bununla birlikte "bir vatandaşın günlük yaşamı" (Andocides 2.10), dolayısıyla "yaşam <deneyimi>" (Polybius 18.43.6), "vatandaşların oluşturduğu yapı/sınıf" (Aristoteles, Politica 1292a34) ve coğrafi düzlemde civitas'a denk gelir şekilde "site" anlamı da vardır. En nihayetinde denebilir ki, πολιτεία ilkin vatandaşların kentteki yaşam deneyimini ifade eder. İkinci olarak bu deneyimin kontrolünü sağlayan, hüküm sahibi olan (hükümet) "yönetim"i ifade eder (Xenophon, Memorabilia 3.9.15), bu mana çerçevesinde kamu görevi hakkını imler. Üçüncü anlam ise ilk iki anlamın bir kavuşum noktası gibidir, kent-devletin ya da herhangi bir devlete bağlı olan sivilin idaresini üstlenmiş olan siyasî yapıyı yani rejimi ifade eder (Platon, Republica 544b; Aristoteles, Politica 1289a15). Buradan hareketle özgür halk idaresini temsil eden, cumhuriyetçi yönetim anlamında da kullanılmıştır (Ethica Nicomachea 1160a34; Politica 1293b22)." <https://jimithekewl.com/2013/12/23/politeia/> Erişim Tarihi: 18.07.2022

yöneten temel **nomos** ve adetlere atıfta bulunur, mevcut yaşam biçimini de karşılar. “*Isokrates politeia*’yı şehrin ruhu olarak tanımlar” (Croix, 2016: 363).⁴⁵

1.2.1. Etimolojik ve Tarihsel Gelişimi

Ev dininin ya da sitenin var olduğu dönemde yasalar din ile iç içeydi. İnançların doğrudan ve hatta zaruri sonucu olarak çıkmışlardı. Tanrı merkezli ve kutsal denilebilecek antik dönem yasalarında örneğin; “*Giritliler yasalarını Minos’a değil, Zeus’a atfediyorlardı; Lakedemonyalılar yasa koyucularının Likurgos değil de Apollon olduğuna inanıyorlardı*” (De Coulanges, 2011:181). Yasaların bu kutsal konumu uzun bir süre devam etmiştir, vatandaşların tümüyle iradesinin ortaya konduğu bir hukuki zemin ya da halk oylaması gibi belli pratiklerin doğuşu sonraki dönemlere denk gelmekteydi. Yasaların ilahi kaynaklı olması onları mutlak kıldığı için iptal edilip, değiştirilmeleri söz konusu değildir.⁴⁶ Kimi zaman yasaların yazılı olduğu taşlarda birbiri ile çelişen kanunlar bir aradadır ve hepsi aynı kutsallıkla saygı gösterilmesi gereken, itaat edilen kurallardır. Siteye ait olan din aynı zamanda ona ait bir sivil hukuk belirlemektedir; sadece yurttaşlar için geçerli olan, köleler ve yabancıları kapsamayan bir yapıdaydı. Dinsel birliktelik, ortak tapınmada bir aradalık hukuki ilişkiyi de doğurmaktaydı. Yabancıların yurttaşlığa kabul edilmesi çok nadir rastlanılan bir şey olmasının yanında, başka bir sitenin vatandaşı diğer sitenin yurttaşı sayılmazdı. Yurt, insanın içinde var olarak hem hukukunu hem inancını hem güvenliğini sağlayan maddi-manevi her şeyi demektir ve yurtseverlik en değerli erdemlerden biriydi. Antik Yunan’da yurt demek; insanın ahlak dünyasını da kuran, düzenli yaşamının ve hukukunun garantisi demektir. Atina’da 60 yaşına kadar, Sparta’da da ömür boyu devam eden askerlik hizmetinin anlamı, yurttaşın kendini yurduna feda ettiğinin ifadesidir. Oy kullanımı ve verilen vazifenin yerine getirilmesi bir zorunluluktur.

⁴⁵ **Politeia** hem aktif olarak katılımcı vatandaşlığı, hem de bir yurttaşın haklarını pasif olarak sahip olmayı ve aynı zamanda **polis**in yaşamını da ifade eder (Rowe-Schofield, 2005: 20).

⁴⁶ Örneğin; Drakon Kanunları, Solon tarafından iptal edilmemiştir.

“Geçmiş daima canlı tutulur; ya Homeros’tan bir alıntı (bazen yüzyıllar sonrasında belirli bir amaçla sunulur) ya da bir kahramanın geçiş geleneği yoluyla yüceltilir ve şimdiki zamanın gereksinimleriyle uyumlu hale gelmesi için yeniden işlev kazandırılır. Örneğin herhangi bir devrim veya reform daima, ataların devleti olan ve Yunan düşüncesinde merkezi, ama tanımlanması zor bir yeri olan patrios politeiaya⁴⁷ dönüş olarak sunulur” (Eco, 2019: 62).

Antik sitelerde bazı toplumsal sınıflar vardı; Atina’da soylular (**eupatrides**) ve halk ve işçi sınıfı (**thete**) Sparta’da ya da diğer Yunan sitelerinde buna benzer ayrımlara rastlanır. Daha ev dininin hâkim olduğu ilk sosyolojik örgütlenme sayılabilecek aile yaşantısında bile soya bağlı hak sahibi olan baba bu hakkı yine kendi atalarından miras alarak sürdürmekteydi. Aileler, **tribüler** ve zamanla sitelerin oluşmasıyla dahi bu otorite, şeflerde uzun bir süre devam etmiştir. İlk zamanlarda kent, kurulduğu dönemlerde ortak tapınma için bir araya gelinen merkez olmanın ötesinde insanların yaşadığı mekân değildi, aileler daha çok birbirlerinden soyutlanmış şekilde kent dışında yaşamaktaydılar. Zamanla politik otorite, dinsel kutsiyete sahip, hukuki işleri yöneten, askeri meselelerde kendisinin karar verdiği krallara geçti. Aristokrasi sınıfı da doğal olarak klan ya da **tribü** şeflerinin kralın yanında yer almasıyla oluştu. Zamanla sitelerde kral ve aristokrasi sınıfı arasında güç mücadeleleri başladı, sonuç kralların yenilmesi oldu. Bu aynı zamanda toplumda bir devrimdi ve sonuç olarak kralın politik gücü biterek yalnızca bir din görevlisi mesabesinde kaldı.

Miken ve Minos dönemlerinden başlayan tarihi süreç, **polislerin** ve hellenistik⁴⁸ zamanın politik düzenleri arasındaki farklılıklar ve tüm bunlara ek olarak kent devletlerinin her birinde var olan sözlü veya yazılı yasalar-hukuk sistemleri arasındaki eş zamanlı uzaklık, tek bir ortak Yunan hukukundan bahsedilemeyeceğini göstermektedir. Ancak buna rağmen tarihsel serencam hem farklı kentlerin hukuk sistemlerindeki analogilerin hem de başka dönemlerde ortaya

⁴⁷ “Ataların Anayasası” için bkz.: <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199381135.013.4784> Erişim tarihi: 06.06.2022

⁴⁸ Büyük İskender’in (MÖ 356-323) devriminden sonra Hellenistik monarşiler ile Mısır’ın Yunan şehirlerinin dönemini ifade eder (Eco, 2019: 317).

çıkan hukuk anlayışlarında görülen devamlılıkla anlam kazanır. Yunan hukukundan değil; Yunan hukuklarından söz edilebilir, neticede Minos Saray uygarlığında geçerli olan yasaların yapısı ile MÖ V. Yüzyıl Atina polis yasaları bambaşkadır. Hatta aynı tarihlerde bile Atina Sparta’dan, Sparta Sicilya’dan hukuki anlamda farklıdır. Elbette kıyaslamak zor olsa da ortak kurum ve noktalar da vardır, çünkü taşıdıkları Yunan ruhu ve ötekini “barbar” olarak niteleyecek kadar birbirlerini eşit görmeleri bunun kendiliğinden oluşturacaktır.

MÖ VIII. Yüzyıldan sonra **polis**lerin ortaya çıkmaları ve başta monarşi sonrasında aristokrasi ve zaman zaman diğer yönetim şekillerinin görülmesiyle başlayan süreç şehirlerde oluşturulan yasaların ve bu yasalarla oluşan hukuk sistemlerinin çıkmasına sebebiyet vermiştir. Tezin ikinci bölümünde açıklanacak olan bu tarihsel serüvende Drakon, Solon, Lykurgos gibi isimlerin gerçekleştirdikleri hukuki reformlar yer alacaktır. **Demosun** zaman içerisinde politik yaşamda kazandığı hakları ve siyasi pratikleri **politeianın** tarihi serencamının bir resmini sunmaktadır.

1.2.2. Politeia ve Dike

Dike⁴⁹ iki yönüyle kendini gösterir; erdem olarak adalet ve politik olanın içinde adalet. İlkinde adalet, tam da her bir kişinin kendine düşeni almasının adıdır. İkincisinde ise; ortak olanın pay edilmesinde kendisini göstererek belirleyen düzenin adıdır (Ranciere, 2005: 23). Eski Yunan’da aile/soy düzenine dayanan yapıdan kabileye, oradan da kent devletine geçişle birlikte eski geleneklerin terk edilip yerine yenilerinin gelmesini **dike** kavramı üzerinden izlemek mümkündür. Onun hâlihazırda soyut bir kavram olarak **adalet**e denk gelen anlamına gelinceye değin uğradığı evreleri George Thomson şöyle sıralar: 1) “yol”, 2) “görenek”, 3) “öç alma” ya da “cezalandırma”, 4) “yargı”, 5) “Adalet Tanrıçası”, 6) “soyut adalet fikri” (Thomson, 1997: 257). “**Dike** Homeros’ta sıfat haliyle ‘doğru dürüst kişiler’ anlamına gelir, ad olarak uyuşmazlıkların çözüm sürecidir, kendi dışında bir ilkeye, kurala başvurmaz, dilin söz-eylem, performatif boyutuyla yapılır, kelime de

⁴⁹Adalet nedir? sorusunun Platon’un **Politeia** eserinde Sokrates’e sorulmasından beri bu konu felsefenin ve tüm toplumsal düşüncenin önde gelen sorularından biri olmuştur (Solomon, Murphy, 1990: 3).

‘göstermek, belirtmek’ eyleminden türemiştir” (Açık, 2019: 278). Hesiodos da **İşler ve Günler** kitabında 180 dize ile **dike** kavramını anlatır. Bir hayvan masalıyla başlayan bu kısım insanlar arasında olan **dikenin** varlığından bahsedilir. Zeus’tan üremiş olan bu kavram, doğruluk, insan topluluklarının varlığı ve mutluluğunu temin eder, düzenin temelidir. Hesiodos için güven yalnız adalettir, **dikenin** insanlar arasında olması ve uygulanması insanı yitirdiği mutluluğa yeniden ulaştıracaktır (Hesiodos, 2019).

Erdem her kent devletinde farklı tasarımlarla var olabilirdi, demokratik Atina ya da savaşçı Sparta veya aristokratik Tebya adil şeylerin birbirinden farklı sayıldığı yerlerdi. Adalet olarak adalet diye bir şey söz konusu değildi; var olan yalnızca Atina’nın anladığı ya da Tebya’nın anladığı ya da Sparta’nın anladığı adaletti (MacIntyre, 2019: 290). *“Polisin ortaya çıkışı ve yazılı yasaların oluşmaya başlamasıyla birlikte Dike, yargılamalarda ve adaletle ilgili konularda kendisine referans verilen bir tanrıçaya dönüşmüş; gelişimin son aşamasında ise soyut bir adalet fikrine karşılık gelecek şekilde kullanılmıştır”* (Arıcı, 2005: 15). **Dike**, sitenin ruhunda vatandaşlar arasındaki eşit dengeyi sağlayarak, **eunomia**yı garanti altına alarak görevlerin, gücün paylaşımını sağlayarak kavramların **praksise** dökülmesinde uyumu sağlar.

Dike, Antik Yunan mitolojisinde mevcut düzenin devamlılığını mümkün kılacak olan adaleti sağlanmayı amaçlayan bir temsildir.⁵⁰ Diğer bir ifade ile **Dike** Tanrısal Yasa olan **Themis**’in insanın pratik hayatı içindeki tezahürü olarak yorumlanmaktadır (Eliade, 2003: 319). Heseidos **İşler ve Günler** adlı eserinde **Dike**’ye uzun uzun yer vererek onu insanların gündelik yaşamı içerisinde var olan bir temsil olarak tasvir etmiştir (Hesiodos, 1977). İnsanlar arasında yaşanan adaletsizlik ve kargaşayı çözmesi beklenen **Dike**’nin gündelik yaşama dahil edilmesi Tanrısal adaletin (**Themis**) insani alandaki tezahürlerini görmeyi de mümkün kılmıştır.⁵¹

⁵⁰ Bu anlamıyla özel isim gibi kullanılmasına atıfla bu kısımda büyük harfle kullanılmıştır.

⁵¹ “Akla uygun konuşmak isteyenler, yasasına bağlı bir kentten daha güçlü bir şekilde her şeyde ortak olana sıkıca sarılmalıdır. Çünkü bütün insan yasaları tanrısal olandan beslenir. Bu tanrısal yasa her şeyi dilediğince yönetir ve her şeye fazlasıyla yeter.” Akt. Cengiz Çakmak: *“Herakleitos bu fragmanda konuşmak (legein), anlayış (noos) ve ortak olan (synos) arasında bir bağlantı kurar. Onun açısından bir sözün hakikati dile getirebilmesi ancak ortak olanla ilişki kuran anlayış veya akılla mümkündür. İnsanlar akla uygun konuşamadıklarında (syn noo legontas) ne dinlemeyi ne de*

Dike, toplumsal hayattaki düzeni, her bir vatandaşın görev ve sorumluluklarının tanımları belirleyerek ve gücün adil dağılımını tesis ederek sağlayacaktır. Böylece **Dike**, sitedeki uyumu-ahengi de tesis edecek ve sitenin devamlılığını da mümkün kılacaktır. O halde Tanrısal adaletin dünyadaki tesisi, toplumsal adaletin sağlanması ile gerçekleşebilecektir. Toplumsal adalet ise **Dike**'nin toplumdaki her bir bireyin görev ve sorumluluklarını belirleyerek her bir yurttaşın erkten payını hakkaniyetli bir biçimde almasını temin etmesine bağlıdır.

“Homeros'un zamanından itibaren, dike, belli sınırların, olasılıkla da ilk elde sınıflı toplum yapısının dayattığı sınırların ihlalini ve bu ihlal karşılığında ödenecek tazminat bedelini kendi içerisinde sınıksız bağlayıp belirlemişti. Aristokratik bir sınıf bilincinin çöküşüyle birlikte, **dike**, toplumun her yanına sızıp yayılan, tüm yurttaşlara aynı şekilde uygulanabilen ve bizzat Zeus tarafından güvenceye alınan bir şey olarak görülmeye başlandı. İçerisinde yeni dike'nin işlerlik kazandığı sınırlar, artık yazılı yasa (**nômos**) tarafından tanımlanıyordu ve yasanın sınırlarını gözetken ve böylelikle de "adil" (**dikaio**) olan insanın ahlaki niteliğini betimlemek için, yeni bir soyut terim, **dikaio**, "doğruluk", "adalet" kullanılmaya başlandı” (Peters, 2004:72).

Adaleti temsil eden **Dike**, Tanrısal olan adaletin dünyada tesis edilebileceği yer olan sitenin oluşumu için olmazsa olmaz bir role sahiptir. Herkese hak ettiğini verme ilkesine dayanan adaletin bireyler arasındaki tesisi, uyumlu bir birlik olan ve adaletin sürekliliğinin de garantörü olan sitenin oluşmasında ön koşul olarak konumlanmaktadır. Site ise Tanrısal adaletin toplumsal hayatta tesis edilebilmesinin önkoşulu olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda **Dike**, gerek Tanrısal adaletin beşerî alandaki tesisi için gerekse bunu mümkün kılacak olan sitenin tesisi için kritik bir rol üstlenmektedir. O halde Antik Yunan'da adalet kavramının mitolojik çağrışımları, Yunanlıların politika anlayışı ile yakından ilişkilidir: Tanrısal adalet,

konusmayı bilirler. Akla uygun konuşmak isteyenler ortak olana, logos'a (her şeydeki ölçü ve orana) sıkıca sarılmalıdır. Bu ortak olan, bütün insan yaşantılarının temeli olan ve her şeyin ölçüsü ve sınırını belirleyen tanrısal yasadır. Bu fragman bir anlamda doğal hukuk ile pozitif hukuk arasındaki ayrımın ve ilişkinin ilk örneğini sunmaktadır” (Herakleitos, 2005: 265).

ancak ve ancak adil bir sitede yaşayan yurttaşların gündelik yaşamlarında tesis edilecek ve korunacak olan adalet ile beşerî alanda yüzünü gösterecektir.

1.2.3. Politeia ve İsonomia

Ranciere'e göre Antik Yunan'da politika, ilkesi eşitlik olan bir etkinliktir. Kendinde politik olan bir şey yoktur, çünkü bir olma hali ancak kendisinde bulunmayan bir ilkeyle varlığını kazanır ve bu ilke eşitliktir. Eşitlik, politikanın pratik alanında sonradan işlerlik kazandırılmış bir ilke değildir, **nomosta** cisimleştirilmemiştir veya ulaşılması hedeflenen bir şey değildir. O tüm politik düzenin içerisinde her bir **praksiste** seçik kılınması gereken bir ön varsayımdır (Ranciere, 2005: 57). Atina'nın **isonomiasını** yukarıda daha anlaşılır kılmak adına kanunlar önünde herkesin eşit olması olarak tanımlarken bir ekleme yapmak yerinde olacaktır ve aslında bu eşitlik tanımı bundan daha fazlasını içermelidir, çünkü bu Yunan hukukunun ruhudur. **İsonomia** yasanın amacının eşitliği temsil etmesinin birebir karşılığıdır. Atina'da her **politesin** politik muhakeme gücü aynı sayılmasa bile ona sahip olmaklık bakımından eşitliği söz konusudur. Meclislerde dileyenin söz alarak konuşma hakkı (**isegoria**) bir eşitlik olarak bu kapsamda değerlendirilebilecek bir Atina deneyimidir. Atina demokrasisinin teklif ettiği tam olarak budur:

“...tüm yurttaşların erdemlerine ve servetlerine göre ayırmadan, kamusal yaşamın tüm yanlarını paylaşma haklarına sahip “eşitler” diye tanımlar. En basit ilişki biçimi olan eşitliği öngören isonomia'nın ideali işte böyledir. Vatandaşlar arasındaki ilişkileri sağlamaya elverişli “tek doğru ölçü” tam ve eksiksiz eşitliktir. Artık söz konusu olan, daha önceki gibi erki layık olanlara göre orantılayacak bir ölçek bulmak, ayrı öğeler, hatta uyumsuzlar arasında harmonik bir uyumu gerçekleştirmek değildir, arche'ye katılımı, yüksek görevlere girişi tam olarak eşit yapmaktır; sitenin çeşitli bölümlerindeki birbirinden ayrı muhalefeti ortadan kaldırmaktır; politik planda birbirlerinden ayırt edilmemeleri için, kaynaşma ve karıştırma yoluyla onları birleştirmektir” (Vernant, 2002: 91).

İsonomia kavramı başlangıçta, “(...) *herkese eşit yasa uygulama, yönetimin keyfi hareket etmeyip yasaya bağlı kalması*” anlamına gelirken Atina’da demokratik gelişmeler sonrasında kavram anlam değiştirerek “*bütün vatandaşlara asalet, servet farkı gözetmeksizin eşit hukuki haklar (aynı yasaya tabi olma) ve eşit siyasi haklar (yönetime eşit katılma hakkı) tanıyan bir yönetim*” anlamına gelmiştir (Şenel, 1971: 231). Böylece **isonomia** kavramı siyasal eşitlik anlamı kazanarak Antik Yunan düşüncesindeki “eşitlik” anlayışının izini sürebileceğimiz bir kavrama dönüşmüştür.

Demokraside eşitlik, tüm insanların aynı düzeyde olmalarını sağlamak değil, herkesin kendisini gerçekleştirebileceği koşullara ulaşım haklarında eşitliğin sağlanmasıdır. Bu nedenle Antik Yunan düşüncesinde özellikle Platon ve Aristoteles felsefelerinde karşımıza çıkan **eşitlik** anlayışı kamusal yaşamın tüm alanlarına katılım haklarındaki eşitliktir. Yurttaşlığın kamusal olana katılımındaki eşitlik ilkesi temelinde şekillendiği Antik Yunan dünyasında **eşitlik**, ancak **yurttaşlık** kavramı ile ilişkisi bağlamında değerlendirildiğinde kavranabilmektedir. Antik Yunan’da her yurttaşın yasanın yapılması ve uygulanması sürecine katılımında eşit haklara sahip olması yurttaşlık bilincinin inşasını da mümkün kılmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

YÖNETİM BİÇİMLERİ

2.1. Grek Yönetim Biçimleri

Toplumların tarihleri incelendiğinde ayrımların, sosyal tabakalaşmaların, mevkilerin ya da sınıfsal bölünmelerin/çatışmaların daima var olduğunu görmek mümkündür. Tarih içerisinde görünümü değişse de hep bir şekilde kendini açığa çıkartarak devam eden bu sosyolojik olgular, Antik Yunan dünyasında daha katı ayrışmalarla mevcuttu. Antik Yunan dünyasında çok fazla sayıda **polis** ve buna bağlı olarak da birbirinden bağımsız yönetim şekilleri söz konusuydu. “*Yunan polisi Batı’daki en erken siyasal organizasyon biçimlerinden biridir ve Yunan polisi, modern ulus devletin tam karşısında yer alır*” (Tannenbaum, Schultz, 2008: 31). Var olan çok fazla sayıda **polis**in ortak özelliklerinden hareketle mutlak bir tanım yapmak mümkün olmasa da iki tipoloji ve iki bölge üzerinden bir ayrım yapmak mümkündür: aristokrat **polis** Atina’yı, demokrat **polis** Sparta’yı temsil etmektedir.

Dini ve politik otoritenin yönetim alanlarının bulunduğu merkezi bölüm ile etrafında iktisadi faaliyetlerin yer aldığı kısım olarak adlandırılabilir coğrafi sınırlara sahip kent devletlerinde etrafı surlarla çevrili **akropolis** denilen ve yönetimin yanı sıra önemli kamu binalarının bulunduğu bir yer vardır. Genellikle denize çıkışı olan yüksek yerlerdeki küçük bölgelerdir **polis**ler.¹ Başlarda monarşik sistemle yönetilen kent devletleri² zamanla aristokratik ya da demokratik bir yapıya sahip olmuşlardır. **Bule** denilen danışma meclisi ve **polites**in oluşturduğu halk meclisinde **demosun** üç özelliği vardır; hürriyet (**eleutheria**), kendine yeterlik (**autarkeia**), bağımsızlık (**autonomia**) (Tekin, 1998: 44).

¹ **Polites**lerin sayısı yüzler ya da sadece birkaç bin arasında değişen *polis*lerin mekânsal yüzölçümleri de çoğunlukla birkaç kilometrelik alanları geçmez.

² Kent devletlerin ilk dönemlerinde **basileus** adını taşıyan krallar vardı ve zamanla politik düzen değişerek yerlerini **arkhon** adı verilen seçilmiş yöneticilere bırakmıştır.

Her kent devletinin kendilerine ait vatandaşların eşit haklara sahip olduğu bir anayasası vardır.³ Sitelerin en önemli özelliği **polites**lerin fikirlerini özgürce birbirleriyle müzakere edebildikleri kamusal bir alan olmasıdır. Halkın **agora** denilen meydanlarda toplanıp **polis**in düzeniyle ilgili tartıştıkları bir kamusal alandır bu. Aristoteles **agorayı** özgür pazar olarak tanımlarken burayı aşağı sınıflardan ve taşrahıların girişinden azade kılarak alım-satım işlerinin yapıldığı asıl pazardan ayırır (Aristoteles, 1975: 216-217). İktisadi düzen ise kölelerin çalışarak işlediği bir yapıdadır.

MÖ VII-VI. yüzyıllarda daha çok toplumda üst ve zengin sınıftan çıkarak yönetimi zorbalıkla ele geçiren tiranlar⁴ ilk hâkim oldukları dönemde şehirde iyi işler yapmalarına rağmen zamanla diktatör gibi davranarak halkın desteğini kaybetmişlerdir (Tekin, 1998: 53). Tiran kralların⁵ sınırsız otorite alanının yerine Yunan siyasal yaşamı kamu tartışmalarının yapıldığı, yurttaşların eşit ölçüde bu tartışmalara dâhil olduğu ve **harmonia**'nın hâkim olduğu bir dünyayı **poliste** yansıtan haliyle **agorasıyla** ün kazanır. Bu özgür alan Vernant'ın tabiriyle: *“Yunanistan belli bir toplumsal yaşam biçimi içinde ve barbar dünya karşısındaki üstünlüğü ile özgünlüğünü kendi gözleriyle tanımladığı belli bir düşünceyle kendini tanır”* (Vernant, 2002: 14). **Agora** bu anlamıyla kentin merkezi sayılabilecek bir toplantı yeridir. *“Oraya giren herkes eşittir”*⁶ diyerek konumlandırılır.

Grek yönetim biçimlerini anlamaya çalışırken **agoranın** önemi yanında bir kavram daha açıklığa kavuşturulmalıdır. Bu pre-Sokratik dönemden devralınan

³ Halkın egemenliğini niteleyen rejim anlamına gelen **demokratia**, **demos** (halk) ve **kratia** (egemenlik) sözcüklerinden oluşmaktadır ve ilk siyasal örneğini Antik Yunan kent devletlerinde görmektediriz.

⁴ Aristoteles'e göre tiranlık (**tyranny**) insanların onlara karşı taşıdıkları nefret ve hor görüden ötürü yıkılırlar. Tiranların yaşamlarını sefiş bir şekilde sürdürmeleri onların hor görülmelemlerini ve saldırıya açık hale gelmesini sağlar (Aristoteles, 2018 :427).

⁵ *“Yunanistan’da monarşi birçok kez yeniden kuruldu. Ama yeni hükümdarlar kendilerini asla kral olarak adlandırmadılar ve tiran adıyla yetindiler. Bu iki sıfat arasındaki fark, hükümdarda az ya da çok bulunan ahlâkî nitelikler değildi; iyi bir prense kral ve kötü birine de tiran denmiyordu. İkisini birbirinden ayıran dindi. İlkel krallar rahip görevlerini yerine getirmişlerdi ve otoriteleri ocaktan geliyordu. Sonraki dönemlerin tiranları sadece siyasî şefi ve güçleri zora ya da seçime dayanıyordu”* (De Coulanges, 2011: 173).

⁶ **İsoi**; **İson** (eşit, denk) sözcüğünden türemiştir ve **isonomia** kelimesi de “demokratik hak eşitliği, yasalar önünde eşitlik, siyasal haklarda eşitlik” anlamı taşır (Çelgin, 2018: 390).

doğada izlenen **kosmosun** arkasındaki ilk neden anlamına gelen **arkhe**⁷ kavramıdır. **Arkhenin** herkes tarafından tartışılmaya açılması ve bunun ortaklaşa paylaşılan bir alan temsili **agora** sayesinde olmuştur. Sokrates öncesi dönemde evrenin tek bir ilke ile açıklanmaya çalışılması sonraki dönemlerde **polisle** birliğini bulan bir güce dayandırılmasına sebebiyet vermiştir. Toplum içindeki çeşitlilik **polis** birliğinin zemininde uyumu içerisinde var olacaktır. Nasıl ki **kosmosun** uyumu **arkhe** ile sağlanıyorsa, **polisin arkhesi** de **agora** denilen kamusal alandır. “Evrendeki en temel gerçeği, en güzel şeyi harmonia, yani aheng ya da uyum olarak tanımlayan Pythagorasçı Okul, evrene, Yunanda ilk kez olarak, düzenli, ahenkli bütün anlamında kosmos adını vermiştir” (Cevizci, 2001: 26). dağınık birliklerden ziyade giderek yunan ordusu hoplitlerden oluşan dolayısıyla çokluğu birlik haline getiren bir yaklaşımdır. dolayısıyla doğadaki çokluğu da birlik haline getirme de aynı şeye tekabül ediyor.sosyolojik arka planında böyle bir benzerlik var.insanlar sosyolojileri neyse ona uygun felsefe çıkartmaya çalışırlar.toplumsal birlik fikri ister anayasayla olsun ister bir kişi bağlamında olsun giderek daha rasyonel bir biçimde, daha etkili bir biçimde kendisini göstermeye başlar. Kişiye dayalı olmaktan ziyade bir yasaya dayalı olmak. Ki bu arkhenin logosu da vardır.

Polisin harmonia düşüncesine dayanması aslında farklı çıkar gruplarının, sınıfsal tabakaların, uçların bir kent devletinde uyum içinde yaşamalarını mümkün kılacak düzeni oluşturmayla alakalıdır. **Dike**’nin üretilmesi dahi bu uyumun içinde ancak mümkün olacaktır. Sitenin örgütlü bir yapılanma olarak her **politesin** kendine ait yerinin olması ve **aretisine** göre politik ya da toplumsal alanda bir erk sahibi olması uyumun göstergesidir.

2.1.1. Atina Yönetimi

Atina şehir devletinin bulunduğu Attika Bölgesinde dört kabile vardı. Bu kabilelerin kuruluşundan itibaren geçirdikleri dönemler tezin ilk kısmında anlatılan tarihsel çizgiye uygun bir gelişim göstermişlerdir. Bu kabile örgütlenmesinin artık

⁷ **Arkhe**; idare, yönetim, iktidar, otorite; krallık, imparatorluk; görev, memurluk; başlangıç; köken; ilke, prensip; hareket noktası (Çelgin, 2018: 120).

kentte merkezileşmiş bir örgütlenmeye geçişinden sonra Atina'nın politik sistemi krallık, aristokrasi, oligarşi ve demokrasi şekillerinin tarihinden ibaret olmuştur (Berkes, 1985: 9). MÖ V. yüzyılda Atina belli sosyal sınıflara ayrılmıştı; sayıları 170.000'e varan **eupatridea** ismi verilen aristokratlar ve **thet** ismi verilen halk sınıfı, sayıları 30.000'i bulan **metoikos**⁸ denilen hukuki hakları olmayan yabancılar ve yine politik hayatta yeri olmayan ve nüfusu 100.000'i bulan köleler. Homeros'un "iyi inşa edilmiş şehirlerde oturan" (Homeros, 2014: 40) diye andığı Atinalılara kentlerinin adını kralları Theseus vermiştir. Plutark, Theseus'un önce Attika'da oturan, bir araya toplanamayan ve zaman zaman çatışan her bir kişiyi tek bir kente yerleştirdiğini ve oranın halkı kıldığını sonrasında köyden köye, kabileden kabilelere geçerek demokrasi sözü verdiğini ve "Böylece çeşitli topluluklardaki devlet evlerini, konsey salonlarını ve yüksek memurlukları dağıtarak ve şimdi üst kentin olduğu yerde tek bir ortak devlet evi ve konsey salonu yaparak, bütün kente Atina adını verdiğini" anlatır (Plutark, 2011: 31).⁹ Theseus Atina birliğini kurduğunda aile ve tribü şefleri aristokrasi sınıfını oluşturarak kralın yanında yer almıştır. Zamanla bir güç savaşına dönüşen bu durum krallık ve aristokrasi arasında çatışmalara neden olmuştur. Soyluların zaferiyle sonuçlanan bu yeni durum kralların yalnız dini otoriteye sahip kılmasıdır" (De Coulanges, 2011: 229).

Atina bu uzun dönem boyunca soydan geçen krallara sahip olmuştur; fakat Atina bu krallara sadece birkaç dinsel görev bırakmış, [siyasî] güçlerini elinden almıştır. Sparta'da da durum bundan farklı olmamıştır. MÖ VII-VI. yüzyılları arasında Attika Bölgesinde **polislerin** çoğunda topraklar belli ailelerin elindedir. **Eupatridai** olarak anılan Atina toplumunun üst kademedeki asil aileleri nüfus olarak az olsa da bölgenin büyük bölümüne sahiptirler. Bu durumun toplumda yarattığı huzursuzluk ortamında Solon MÖ 594 tarihinde mutlak yetkiyle **arkhon** seçilir ve tiranlığa dönüşebilme potansiyeli taşıyan haklara sahip olsa da onun asıl amacı toplumda düzeni/dengeyi (**eunomia**) sağlamaktır. Kamusal alanda yapmaya çalıştığı reformlar ve tanrıların saf dışı bırakılarak kişilerin sorunları çözmeye çalışmasına

⁸ Bu yabancıların sabit bir ikametgâhları vardır, özel bir vergi öderler, Atinalı bir yurttaşın vesayetinde yaşamak zorundadırlar.

⁹ Theseus bu birliği gerçekleştirmeye çalışırken direnişlerle karşılaşmıştır. "Değişiklikten acı çekenler aile şefleri, kasaba şefleri, tribüler, krallar ve şefler ya da tribülerinde soy bağı nedeniyle yüksek otoriteye sahip olan soylular \eupatridea sınıfıdır" (De Coulanges, 2011: 228).

ortam hazırlayan düşünceleriyle Solon toplumu sınıflarına ayırırken tarımsal üretimi esas alan bir sistem getirmiştir (Eco, 2019: 110-111).

Dike ve **Sophrosune**'yi¹⁰ **agoranın** merkezine ilk yerleştiren Solon'dur. Onun yaptığı anayasal reformlar **isotese**¹¹ yani eşitliğe dayanmaktaydı. Bu aynı zamanda **philianın** da sağlanmasının koşuludur. Daima çatışma halinde olan dinamislerle inşa edilen dünya, uyumun ve dengenin belirleyicisi **dikenin**, **isotesin** düzenine kendini bırakır. Herkes için **dikenin** emri altında olmak tek bir **kosmos** kurmak için, uyumlu bir düzene göre şekillenir. M.Ö. 594 tarihinde Solon'un en yüksek devlet yöneticisi yani **arkhon** olarak seçilmesi bir reform olmasının yanında, adalet temelli bir sistemin hem ekonomik hem sosyolojik temellerini atması yönünden önemlidir. Onun Yunan politik dünyasına kazandırdığı kurumlar şunlardır; 1) Halk Meclisi (**Ekklesia**), 2) Soylular-Aristokratlar Meclisi (**Areopagos**), 3) Dört yüzler Meclisi (**Bule**), 4) Halk Mahkemesi (**Heliaia**) (Tekin, 1998: 57).

Solon'un yaptığı reformlar toplumda sınıflar arası çatışmaları bitirmedi. Bir efsane olarak **demosun** her zaman anarak saygı duyduğu bir kişi olarak kaldı. Bu karmaşa ve ardından yaşanan tiranlık deneyimi de halkın daha güçlü hak taleplerini arttırarak Atina'da demokratik yönetime doğru giden yolu açmakta kolaylık sağlamıştır. Bu geçiş kolay olmamakla birlikte Peisistratos isimli bir tiranın toplumda çiftçi sınıfına verdiği büyük destekle Atina'ya altın yıllar yaşatmasıyla devam eder. Gezici hakimler kurumuyla sağladığı bu düzen, kamusal alanda yankısını bulmuş fakat MÖ 560'ta başlayan serüven ölümüyle MÖ 528'de bitmesine sebep olmuştur.

Solon ve tiran dönemi sonrası Kleisthenes'in M.Ö. 508 yılında Atina'nın başına gelerek yeni yapısal reformlar yapmasıyla¹² aristokratların nüfuzu kırılmıştır. Onun meşhur anayasa reformunu gerçekleştirmesiyle Herodot'un tarihinde anmasıyla Atina'da demokrasi ve politik ve kurumsal değişikliğiyle kabilelerin düzenlenmesi onun sayesinde gerçekleşmiştir (Herodot, 1973: 378). Onun yaptığı ilk

¹⁰ *Sophrosune* işine gücüne bakmanın erdemidir.

¹¹ **İsotes**, **ison** (eşit) sözcüğünden türemiştir ve aynı kökten gelen **isonomia** yasalar önünde eşitlik manasını taşır.

¹² "Tiranların devrilmesiyle, Kleisthenes döneminde Solon'ununkinden daha demokratik bir düzen kuruldu" (Aristoteles, 2016: 46).

işlerden biri Attika Bölgesinin çevre ve uzak yerlerinde ikamet eden yurttaşların anayasa reformuyla yeni bir organ olarak oluşturulan Beş Yüzler Meclisi'nde temsil edilmelerini sağlamak olmuştur. Bu dönemden itibaren de artık kabileler idari açıdan işlevsellik kazanması için bölümlere ayrılmıştır. Arkaik klasik Yunan dünyası Kleisthenes'le birlikte hem yeni reformlara tanıklık etmiş hem de eskiden beri var olan bazı kurumların döneme uygun düzenlemeleriyle yapı içerisine entegre edilmesine şahit olmuştur.¹³

Atina zaman içerisinde Akdeniz'in en büyük şehirlerinden biri olmuştur. Sadece erkek yurttaşların sayıldığı göz önüne alınırsa Peisistratos döneminde yaklaşık 20 bin olan nüfus Pers Savaşları zamanında 30 bin, Peloponnessos Savaşı (MÖ 431) öncesinde 60 bine kadar yükselmiştir. Sayı tam olarak bilinmese de 300 bin ile 500 bin arasında kalan Atina nüfusunun yarıya yakını Atina-Peiriaieus limanından oluşan merkez polislerde yaşarken yabancılar ve köleler üretim faaliyetlerinin olduğu bölgelerde dirler, diğerleri ise Attika'nın yüzlerce yerleşim yerine dağılmışlardır (Eco, 2019: 116). Uzun yıllar süren Pers savaşları sonrasında Kleisthenes'in yeğeni olan Perikles politika sahnesinde sivrilerek Atina'da demokrasiyi yerleştirmek için çaba harcamıştır. Atina demokrasisinin MÖ V. yüzyılda ortaya çıkışıyla, buranın büyük bir merkez kent devleti olması arasında bir paralellik söz konusudur. Pers Savaşlarının sonu (MÖ 478) ile Peloponnessos Savaşının başı (MÖ 431) arasındaki döneme elli yıllık dönem (**pentekontetia**) adı verilir (Eco, 2019: 122). Bu dönem içerisinde altın yıllar olarak nitelenen ve tarihte Perikles çağı olarak anılan otuz yıllık bir zaman dilimi yaşanır. Perslere karşı kazanılan büyük zaferler, Atina'nın Yunan dünyasında Ön Asya ve Ege polislerine karşı olan hakimiyeti yine bu dönemlere denk düşmektedir. MÖ 459 yılından kalma bir yazıtta Atina'nın o dönemde çok fazla yerde kayıplarının olduğu yazarken aslında Perikles dönemi¹⁴ Atina demokrasisinin askeri alanda fazla saldırgan bir tutum izlediğini gösterir.

¹³ **Demosu** ilgilendirin önemli işlerini -evlilik, doğum, ölüm v.b.-düzenleyen ve tarihi eski bir geçmişe dayanan dini topluluk **phratrtriaları** (kardeşlik birliği) korunmuştur.

¹⁴ Ölüncüye değin on beş yıl art arda **strategos autohrator** seçilmiştir.

“450 yılında Perikles Atinalı bir yasa çıkararak, yurttaşlığa kabul edilmeyi Atinalı bir babadan başka Atinalı bir anadan da doğmuş olma koşuluna bağladı. Böylece yurttaşlık, metoikosların hiçbir şekilde ele geçiremeyecekleri kalımsal bir ayrıcalık durumuna dönüştü” (Ağaoğulları, 2013: 20). Fakat bunun yanında tüm **polites**lerin politik yaşama aktif katılımları için çeşitli tedbirler aldı ve örneğin **graphe paranomon** (Worthington, 2007: 292) denilen bir yasal işlem biçimiyle anayasaya karşı işlenen suçlar sebebiyle dava açma yetkisi tanındı. Siyasi oturumlara katılanlara ve vazifeli memurlara maaş bağladı. Hem yasalar önünde eşitlik ilkesi hem de politik meselelerde söz hakkı almada eşitliği sağladı. Perikles’in **Cenaze Töreni Söylevi** ismiyle Peloponnesos Savaşlarının ilk yılında ölen Atinalıların ardından yaptığı konuşma Atina demokrasisinin yapısını anlatmaktadır:

“Fakat bugünkü durum ulaşmamızı sağlayan şeyler geleneklerimiz ve siyasi yapımızdır... Siyasi yapımızın komşularımızdan bir farkı yok. Hatta onlardan üstün olduğumuzu bile söyleyebiliriz. Çünkü biz onlara göre değil, onlar bize göre yasalarını yapıyorlar. Bizim devletimiz azınlığın değil çoğunluğun çıkarlarını gözetmektedir. Bu nedenle de ismi demokrasidir. Herhangi bir anlaşmazlık anında herkes yasalar karşısında eşittir” (Thukydides, 2019: 87).

Konuşmanın sonraki bölümleri Atinalı yurttaşların ahlaklarının politik yaşamla şekillenen yanlarıyla övüldüğü haliyle devam eder. Perikles sonrası Atina iki defa oligarşik yönetime maruz kalsa da sonrasına demokratik şekle yeniden bürünür, ta ki polislin çöküşüne kadar.

2.1.2. Sparta Yönetimi

Sparta hem nüfus bakımından¹⁵ hem de coğrafi karasal ölçümü açısından büyük bir şehirdir. Resmi adı Lakedaimon’dur ve bu kent devletin kendine has politik ve sosyal bir yapısı vardır. Ona bu özgünlüğü veren MÖ VII. yüzyıl sonu VI.

¹⁵ Tahminlere göre 8000 hoplites’i savaşlarda kullanabilecek kadar geniş bir askeri nüfusa sahiptir.

yüzyıl başlarında Lykurgos'un¹⁶ yasaları olmuştur.¹⁷ Thukydides'in ifadesiyle Lakedaimonialılar mükemmel bir anayasaya sahip oldukları için başka kentlerin işlerine karışarlardı (Thukydides, 2019: 15).

Plutarkhos'un Lykurgos'un hayatını anlattığı eserinde onun getirdiği birçok yenilik arasında ilk ve en önemli olanının senato kurumu olduğunu belirtir. Platon, senato kurumunun kurulmasını krallar karşısında **polites**lerin artık eşit söz hakkına sahip olarak otoritenin dizginlenmesini sağladığını ifade eder. *“Yöneticiler hep bir o yana bir bu yana yalpalıyordu: Bir kralları tutup zorbalığa, bir halkı tutup demokrasiye (halkın baskısına) kayıyorlardı. Bu iki yalpa arasına konan senato bir çeşit safra, bir karşı-ağırlık olarak yönetimi dengeliyor, güven, düzen ve süreklilik sağlıyordu ona”* (Plutarkhos, 2017: 11).

Plutarkhos devam eden sayfalarda Lykurgos'un ikinci reformu olarak toprakların yeniden paylaşılması meselesini anlatır (Plutarkhos, 2017: 15). Servetin küçük bir azınlığın elinde toplanması, mülk eşitsizliği toplumda birlik ve beraberliği yıkıyordu. Toprak reformuyla birlikte herkes ekonomik bakımdan eşit olacak ve kimsenin erdemden başka üstünlüğü olmayacaktı.¹⁸ *“Sparta şehrine bağlı toprakları dokuz bin parçaya bölüp Spartalıları dağıttı; Lakonia'yı da ora halkı için otuz bin parçaya böldü.”* Bundan sonra yurttaşlar arasındaki eşitsizliği tamamen yok etmek için altın ve gümüş parayı ortadan kaldırıp sadece demir para kullanımına izin vermiştir. Burada ilginç bir strateji izlediği açıktır: *“Bu saklanmaz, elde etmeye değmez, parçalanınca da hiçbir işe yaramaz maden için kim artık haksızlık eder, rüşvet alır, eşkıyalığa, dolandırıcılığa kalkardı?”* (Plutarkhos, 2017: 16). Demir paranın kullanımı diğer Yunan şehirlerinde olmadığı için Spartalılarla ne mal ticareti

¹⁶ Plutarkhos, **Lykurgos'un Hayatı** isimli eserinde şunu aktarır: *“Oysa Lykurgos ne yazı bıraktı ne söz; o sadece, benzeri yapılamaz bir devleti gerçekleştirdi; kuramsal olarak sözü edilen bilginin var olamayacağını sananlara, baştanbaşa bilgelik sevgisiyle yoğrulan şehrini gösterdi ve Helenler arasında devlet başına gelmiş olanların hepsinden daha parlak bir ün kazandı haklı olarak”* (Plutarkhos, 2017: 53).

¹⁷ *“Kimileri, bugün Sparta'da yürürlükte olan yasayı da ona Pythia'nın vermiş olduğunu söylerler. Ama Lakedaimonlulara göre, Lykurgos bu yasayı, yeğeni Sparta kralı Leobotes'in valisi olarak bulunduğu Girit'ten getirmiştir. Bu görevi aldı ve gerçekten bütün yasaları değiştirdi ve koyduğu yasalara karşı çıkılmamasına dikkat etti. Bundan sonra da savaş işlerine değin olarak enomotiaları, triekadları ve syssitiaları ve son olarak da ephoroları ve Yaşlılar Meclisi'ni kurdu”* (Herodot, 1973: 57).

¹⁸ Antik Yunan ruhuna işlemiş olan bu ahlaki vurguyu yeniden bu reformun amaçları arasında görmekteyiz.

ne deniz ticareti mümkün değildi. Böylece piyasada işe yaramayan bir zenginlik oldu. Paranın ortadan kalkması mahkemeleri de ortadan kaldırmış, vatandaşların varlıklarını yurtlarına bağlı olduğuna inandıkları bu sosyal ve siyasal düzende sürdürmeleri oldukça kolaylaşmıştır.

Ephoroslar Sparta'ya özgü kamuda halkın denetçileri demektir. Bu denetleme yasalara ve geleneklere uyulup uyulmadığıyla alakalıdır. *“Ephoroslar şehir adına nomosun bekçileridir; basileuslar dâhil olmak üzere herkes genç yaştan itibaren ve en ufak ayrıntısına kadar yasalara uymak zorundadır; ephoroslar her şeyi ve herkesi denetler”* (Eco, 2019: 97). Ticaret yapmanın ve işçi olarak çalışmanın yasak olduğu asker-ulus olarak anılan Sparta'da yapılan tek iş askerlikti. **Agoge** denilen ve kendilerini **polis**in faydasına **nomos**lara adayan ve savaşmaktan başka bir iş yapmayan savaşçılar yetiştirilir, en iyilerden sayılan bu sınıf toplumun seçkin tabakasını temsil ederdi. Tüm Spartalılar aristokratik bir yaşam sürmeliydi ve her türlü bedensel işten muaf yalnızca siyasi, dini faaliyetlerle ilgilenen, av, spor, şöenlerde şecaatlerini sergileyen bir duruma hazır olmalıydı (Eco, 2019: 95). Mülk kazanmak için takas benzeri yollar kullanılabilirse de en güzel görülen yol askeri fetihlerdi.

Tarımla uğraşan sınıf yalnızca **heilotlar** denilen toprağa bağlı yarı kölelerdi. Aslında nüfusun neredeyse tamamı **heilotes**lere bağlıdır. Çevrede yaşayanlar (**perioikos**) olarak nitelendirilen bir kesimin varlığı da bilinmektedir; özgürlerdir ama politik hakları yoktur. Örneğin; politik kararların alındığı meclislere katılamazlar, üst düzey memur olamazlar, ancak Spartalılarla birlikte **Lakedaimon**iaları oluştururlar. *“Lykurgos üçüncü ve en güzel reformunu, ortak sofralar kurma yeniliğini getirdi”* (Plutarkhos, 2017: 18). Yurttaşlar zengin-fakir ayrımı olmadan aynı sofradan aynı şeyleri yerlerdi, bu da zenginliğe düşkünlüğün önlenmesi için atılmış diğer bir adımdı. Bu yasaların hiçbiri yazıya dökülmemiştir, çünkü *“Lykurgos şuna inanıyordu ki, kentin mutluluğu ve erdemin uygulanması için gerekli olan en önemli, en vazgeçilmez yöntemlerin kökleşip sarsılmaz hale gelmesi, bunların yurttaşlara verilen eğitim yoluyla törelere işlemesine bağlıdır; zor kullanarak elde edilen sonuç bundan sağlam olmaz”* (Plutarkhos, 2017: 22-23).

Yasaların düzeni ancak eğitim yoluyla bilinçlenerek bir sonraki kuşaklara aktarılabilir ve toplumda yayılımı bu şekilde sağlanabilirdi.

Kadınların eğitimleri üzerinde özellikle durması ve kadınların koşu, ok atma gibi sporlarda ön plana çıkmaları gibi etkinlikleri Lykurgos'un bir başka reformu sayılabilir. Plutarkhos'un aktardığı şu anekdot buna örnek olarak verilebilir: *"Gorgo'ya¹⁹ bir kadın, herhalde yabancı bir kadın, 'Siz Sparta kadınları erkeklerle komut veren tek kadınlarsınız,' demiş. Gorgo da demiş ki: 'Biz erkek adamlar doğuran tek kadınlarız da ondan'"* (Plutarkhos, 2017: 25). Kadınların özellikle toplumdaki erkekler gibi spor etkinliklerine katılıp beden eğitimi yapması onları daha sağlıklı kılarak yeni neslin dinç bir şekilde doğması için hazırlayacaktır. Sparta için güçlü, yiğit erkeklerin büyüüp yetişmesi Lykurgos için yasalarla düzenlemeler getirecek kadar önemli bir meseleydi. **Paidonomos**²⁰ denilen yüksek devlet görevlisi tarafından çocuklar terbiye edilirdi.²¹

"Lykurgos Spartalıların keyiflerince yurtdışına çıkmalarına, başka ülkelerde dolaşmalarına izin vermiyordu; çünkü oralarda kötü eğitilmiş insanların törelerine özenir, yabancı alışkanlıklar edinebilir ve kendi yurdundakinden başka türlü yönetim biçimlerine kayabilirlerdi" (Plutarkhos, 2017: 46). Onun kurduğu sistem yalnızca salt disipline askeri düzene odaklanmış savaşa hazır bir topluluğu değil, aynı zamanda delikanlıları ahlaki yönden olgunlaştırıp manevi yönden de toplumda örnek insanlar yapmaya yöneliktir. Xenophon'un aktardıklarından öğrendiğimize göre, gençlerin alçakgönüllülüğü kazanmaları için yürürken sessizce ayaklarının önüne bakarak yürümeleri gerektiği, utangaçlığı bir erdem saydığı ve davranışlarında hoşgörüyü bırakmamaları gerektiği yasalara bağlanmıştır (Xenophon, 1980: 283).

Tüm bu örnekler Antik Yunan'da bir şehir devleti olan Sparta'da yasaların gücünü ve toplumdaki kapsayıcılığını göstermekle birlikte, ahlaktan hiç kopma olmadan inşa edilen bir politik düzenin somut göstergeleri olmaktadır. Bu aynı

¹⁹ Gorgo Leonidas'ın karısıdır. Leonidas ise M.Ö. V.yy'ın sonlarında hüküm sürmüş bir Sparta kralıdır.

²⁰ Sparta'da çocukların davranışlarını düzenlemek için askeri ve fiziksel eğitimler veren yetkili kişi

²¹ **Agoge** (ἀγωγή) sistemi denilen bu düzende Sparta'da vatandaşlar zorunlu olarak oldukça katı kuralları olan bir askeri eğitimden geçmektedirler. Bu eğitim erkeklerin 7-21 yaş aralığına denk gelmektedir ve Antik Yunan şehirleri arasında bu sisteme dâhil olmak için birçok aristokrat çocuklarını bu bölgeye göndermeye çalışıyordu.

zamanda toplumun ruhuna sirayet etmiş bir üst yasa/lar formunun **praksise** aktarılıp işlerliğini göstermesi açısından incelemek Atina şehir devletini anlamaya çalışmak kadar önemlidir. Sparta'ya özgü sayılabilecek bir erdem olan yöneticilere saygı göstermek ve emirlerine itaat etmek meselesi dahi bu ahlaki-politik inşa bağlamında önemlidir.²² “...bireylerin hepsine onurlu ve erdemli olmak için çabalamayı buyuran tek devlet Sparta’dır” (Xenophon, 1980: 291).

2.1.3. Sicilya Yönetimi

MÖ VIII. yüzyıldan itibaren Yunan kolonizasyon süreci İtalya'ya kadar ulaşmıştır. Magna Graecia'da²³ nüfusun etnik yapısı ve kültürel farklılıkların Yunanlıların gelişinden önceki kalıtsal bazı faktörlerin varlığı bir çeşitlilik ve zenginlik olarak kendini gösterir; ama bu Hellen dünyasının kendine özgü model ve kutsalların burada yaygınlaşmasına bir engel teşkil etmez. Sicilya ve Güney İtalya toprakları verimli ve nüfusun artmasına olanak verecek kadar genişti. Syrakusai'nın 4000 km²'ye kadar sınırları ulaşmıştı ki o dönem Attika 2500 km²'ydi. Burada **polisler** denizde ve karada genişlemek niyetindedirler; “*bu şehirlere sanatçılar, şairler, filozoflar ulaşır; bu şehirler zengindir, yüksek nüfusludur, sürekli büyürler ve genelde tiranların yönetimindeyken Batı Yunan sanatını (mimarlık, heykeltıraşlık, pişmiş toprak işleme) anavatanın sanatsal ifadelerinin sınırsal olmayan bir varyasyonuna dönüştüren anıtsal yapılarla donatılırlar*” (Eco, 2019: 86). Dionysios (MÖ 430-367) Syrakousai'de mutlak yetki sahibi **strategos**²⁴ seçilmiş, 40 yıl boyunca tiranlık/komutanlık sıfatları altında İtalya'daki Yunan şehirlerini kendi adı altında birleştirmeye çalışır. Öldükten sonra oğlu ve sonraki haleflerin idareyi sağlayamamaları sonu getirmiştir; fakat bu zayıflama döneminde bile Yunan ruhunun burada devam ettiğini söylemek mümkündür. MÖ 280'de Yunanların İtalya'daki varlığı sona ermiştir. Tarih sahnesine artık Romalılar gelmiştir.

²²Sparta'da kralların diğer vatandaşlardan tek farkı belli başlı vazifeleri yasalar çerçevesinde yürütmekle seçilmiş ve denetlenebilen bir kamu görevlisi olmasıdır. Ephoroslar bu denetleme görevini yerine getiren görevlilerdir.

²³ Yunan koloni çağında İtalya'nın güneyi ve Sicilya adasını kapsayan bölge için kullanılır.

²⁴ Komutan.

2.2. Kent Devletlerinde Yönetim Biçimleri

Antik Yunan'da çok uzun süre varlığını görmediğimiz, zaman zaman ortaya çıkan ve Yunan'a asıl ruhunu vermekten uzak kalmış tiranlık yönetimleri için ayrı bir başlıklandırma yapılmamıştır. Kısaca, MÖ VII-VI. yüzyıllar arkaik çağ Yunan politik dünyasında tiranların görüldüğü dönemlerdir. Aslında tiranlar bu aristokrasinin kendi iç çekişmelerinden güçlü olanın ortaya çıkarak toplumda baskıcı bir rejim kuran soylulardan başkası değildir. Thukydides zenginleşme ile tiranlığın ortaya çıkışında kurduğu paralel ilişkiyi şu şekilde ifade etmiştir: *“Artık Hellas zenginleşmeye başlamıştı. Bunun sonuçlarından biri de eskiden babadan oğula geçen krallıkların yerine tyranlıkların kurulmaya başlaması oldu”* (Thukydides, 2019: 13). Ticaretin gelişmiş olması sebebiyle zenginleşmiş bir bölge olan Korinthos, Kypselos'un iktidarıyla antik Yunan'ın en şöhretli (**kleos**) tiranlığı olmuştur üç yıl süreyle. Korinthos gibi başka bazı **polis**lerde de tiranlık deneyimi yaşansa da yapısal bir yönetim biçimi olarak yer ettiği söylenemez. Çünkü *“Tiranların reddedilmesi Yunan siyasi deneyimini baştan sona niteleyen bir olgudur. Bu reddediş, klasik çağda Atina'da daha güçlü şekilde kendini gösterir”* (Eco, 2019: 67).

2.2.1. Monarşi

Herodotos (MÖ 484-424) **Herodot Tarihi**'nin üçüncü kitabının “İran Sarayında Demokrasi Tartışması” başlıklı bölümünde monarşi, oligarşi ve demokrasi yönetim şekilleri hakkında kişilerin ağzından belli ayrıntıları aktarırken en üstününün Kral Dareios üzerinden monarşi olduğunu savunur (Herodotos, 1973: 201). Herodotos aslında ılımlı bir demokrasiden yanadır, ancak Barbarlar (burada sahnelediği diyalogda Persler tarafından temsil edilen barbarlar) ve Yunanlılar arasındaki diyalogda bir büyük kral rejiminin erdemlerinin altı özellikle çizilir. Yunanlıları barbarlara üstün kıldığı sıkça vurgulanan yasanın egemenliği aslında hep bir despota veya bir krala tek başına itaatle özdeşleştirilen Perslerin de tam karşıt kutbunda yer alır. Ancak bu karşıtlık orada bitmez. Aynı zamanda bu kralın bilge ve erdemli olması halinde durumun ne kadar büyük bir değişiklik arz edeceği de paradoksun öbür ucunda yer alır. Açıkçası Yunanlılar bu konuda kendilerini

imtiyazlı kılan, başka halklara, barbarlara üstün kılan bütün bu özelliklerin altını çizerken, yine de her zaman bilge, erdemli bir hükümdarın yönetimine de bir özlemi değişik şekillerde ifade etmişlerdir. Bu da garip biçimde düşmanlarında gördükleri bu özelliğe gizli bir gıpta ile bakmalarını getirmiştir. Yasa, Yunan anayasal düzeninin önemli bir unsuru olarak yer alır, ancak bu yasanın saldıdığı bir korku da vardır ve bunun da zannedildiği gibi pek de özgürleştirici değildir. Horodotus'un diyaloglarında birbiriyle tartışan Otanos ve Megabyzos isimli hatipler Yunan tipli bir rejimi, demokrasi ya da oligarşiyi savunurlarken Dareios'un dilinden demokrasi, oligarşi, monarşi üç yönetim biçimi olarak önerilir ve bunların arasından en iyisinin monarşi olduğu iddia edilir. Bu diyaloglarda Dareios'un ilk gerekçesi yönetimde olan insanın zaten yönetime gelmeyi gerektirecek kadar bir erdemi taşıdığı için geldiği gibi biraz da bugünün deyiimiyle oldukça kadercı bir gerekçedir. Ona göre, *"yönetime gelebilecek kadar değerli bir beyin herkesin çıkarını mükemmel biçimde korur ve düşmanın bilmemesi gereken sırlar en iyi biçimde ancak bu düzende saklanabilir"* Dareios diğer iki rejimi de neticesinde monarşinin üstün olduğu sonucunun dolaylı olarak çıktığı bir analiz yapar. Sonuçta, monarşi oligarşiyi mahveden düşmanlıkların ve demokrasiyi kemiren çürümenin doğal ilacı olarak nitelenir (Raynaud, 2003: 590).

Demokrasinin eski Yunan'da aslında her hâlükârda ideal bir rejim olarak nitelenmediğini tekrar hatırlamamız gerekiyor. Bilakis demokrasinin, ortaya çıkardığı kaotik durumlar ve yozlaşma, karar verilemezlik gibi tipik sorun yaratıcı sonuçları dolayısıyla toplumu çürüttüğüne dair yaygın bir söylem de vardır. Aristoteles ve Platon'un demokrasiye karşı soylu veya erdemli tabakaların yönetiminin üstünlüğüne dair yaptıkları vurgular son kertede monarşinin üstünlüğü söylemine hizmet eder. Ksenofon'un Agesilaos ve özellikle Keyhüsrev gibi krallar için olumlu yargılara sahip olması da bu açıdan değerlendirilmelidir. Bu büyük monarklar Ksenofon için tipik "erdem" modelleridir ve bu özellikleriyle yönetimde demokrasiden de oligarşiden de çok daha faydalı bir rol oynarlar. Bu isimler ona göre *"Aynı zamanda da yönetme sanatının da en üst düzey örnekleridir; erdemli kralın yönetimi yasa hükümranlığına kesinlikle ters düşmez ve onu mükemmelliğe götürür çünkü kendisi de yasalara tabi olan bir kral örneği uyruklarını da kendisine*

itaate götürür” (Raynaud, 2003: 592-3). Yine de Raynaud’un altını çizdiği gibi eski Yunan filozoflarının her birinin demokrasi, oligarşi veya monarşi konusundaki tavrı bir yandan Yunan siteleri (özellikle de Atina) konusundaki düşüncesine, öte yandan da zorbalık, despotizm ve monarşi arasındaki çözümleme biçimine bağlıdır. Elbette monarşiden kasıt ve beklenti hiçbirinde tek adam yönetiminden despotik, tiranik veya zorbaca bir yönetimin gelmesi değildir. Genellikle monark ile despot veya tiran arasında monark aleyhine haksızca bir özdeşleştirme kurulur. Oysa monark tabiatı itibarıyla zorbaca davranan biri olmaz. Aksine belki bir tiran kendini sevdirmeyi ve halkta rızayı, kabulü gözettiği takdirde tiranlıktan monarşiye geçiş de yapabilir: *“Kıskanılmaktan ve korkulmaktan çok sevilme arzusuyla hareket eden zorba, kendiliğinden iyi bir hükümdar olma çabası gösterebilir ki bu durum en kötü monarşinin bile kendi kendisini düzeltebileceği hatta yararlı değişikliklere yardımcı olabileceği anlamına gelebilir”* (Raynaud, 2003: 592). Kuşkusuz hangi sitede hangi rejimin daha fazla şansının olacağını belirleyen sosyolojik koşullar da göz ardı edilmemelidir. Ancak oligarşiye bakış bu ise de bütün Yunan siteleri için tek bir modelin geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir.

2.2.2. Aristokrasi

Aristokrasi yönetimi, Yunan politikasında hâkimiyet tarzını zaman içinde farklı şekillerde kendini göstermiş olsa da tarihi deneyimlemede başat bir unsur, en yaygın model olarak **polis**in merkezindedir. *“İmkânlara (yani geniş topraklara) sahip olan, dolayısıyla da hayatını kazanmak için çalışmak zorunda olmayan, sınırlı ayrıcalıklı ‘rantçı’ grubunun iktidarı elinde tutması, kimsenin karşı çıktığı bir durum değildi, hatta akılcı bir paradoksa göre demokrasi aristoi sınıfının ayrıcalıklarının bütün yurttaşları kapsayacak şekilde genişletilmesi olarak açıklanabilir”* (Eco, 2019: 72). Atina örneği üzerinden okunacak olursa, kentte gelişmişlik düzeyi yükseldikçe iş bölümü ve mübadele arttıkça toprak mülkiyetinin soylu sınıfının egemenliğine girdiği görülür. Bu aynı zamanda MÖ VI. yüzyıldan itibaren sınıf mücadelelerinin görüldüğü dönemdir. Aristokrasi çiftçilerin toprak sahibi olan soylulara borçlarını ödemek için köle olduğu bir sömürü düzeni oluşturmuştu. Zenginliğin ve konumların

kamusal alanda sergilenmesi özel bir öneme sahiptir, **symposion**²⁵ geleneği de bunun bir uzantısıdır.

Aristokrasi hem soy hem de din üzerine kurulmuş bir sınıfı²⁶ temsil eder. Başlangıçta ev dininin hâkim olduğu dönemde özel hukuktaki ayrıcalıklı temsil sahibi olan baba, sonraki dönemlerdeki site ve **tribü** şefleri gibi imtiyaz sahibi kişiler, kral yönetiminin var olmasıyla onun yanında yer alarak aristokrat sınıfı oluşturmuşlardır. Egemenliğin miras yoluyla aktarıldığı Antik Yunan sitelerinde soyluluk unvanına kaynaklık eden asıl neden dindir. Solon’a kadar Atina’da şifahi biçimde neredeyse dört yüzyıl boyunca aktarılan yasalar otoriteyi tümenden elit aile şeflerinden müteşekkil soylulara/eupatrides bırakmaktaydı. De Coulanges’in aktardığına göre Aegina, Epidaurea, Heraclia, Knidos, İstros, Marsilya, Thera, Apollonia, Erythres, Miletos, Samos ve nice şehirde mülkiyet hakları ve yöneticilik aristokrasinin elinde uzun süre kalmıştır (De Coulanges, 2011: 238). Fakat toplumda kurulan bu sömürü düzeni sınıfsal çatışmaların artık büyük bir sorun olarak politik hayatta görülmesiyle çatırdamaya başlamıştır. Solon’un reformları aristokrasinin nüfuzunu kırmış ve Antik Yunan’da demokrasinin temellerini atmıştır.²⁷

2.2.3. Oligarşi

Yunanca **oligos** (az), **archos** (yönetme) kelimelerinin birleşimi olan **oligarşi** az’ın yönetimini tanımlar. Bu az olandan kastın ne olduğu ise çoğu zaman zenginlerin sınıfıyla karşılanmıştır. Klasik Aristotelesçi tipolojiye göre oligarşi, birkaç kişinin kendi çıkarları doğrultusunda uyguladığı bir yönetim sistemidir. Monarşi, aristokrasi, tiranlık, demokrasi ve politika ile tezat oluşturuyor. Ksenophon tarihinde Kritias’ın²⁸ bir konuşmasını şöyle aktarır: “...çünkü her şeyden önce

²⁵ **Sempozyum**, Antik Yunan kültürünün önemli bir parçasıdır ve Yunan erkeklerin birlikte içmek, yemek yemek ve şarkı söylemek için toplandığı özel bir evde düzenlenen organizasyonun adıdır. Felsefe, politika, şiir ve günün sorunları gibi çeşitli konular da tartışılırdı. Bkz.: <https://www.worldhistory.org/Symposium/> Online Erişim: 27 Ocak 2013

²⁶ Aristokrasi kelimesinin türediği **aristos**; “en iyi” anlamına haizdir ve aslında aristokratlar sınıfı zenginlikleriyle anılıp, soylu olmalarını Yunan efsanelerindeki kahramanlarla özdeşleştirerek sunarlar.

²⁷ Bazı sitelerde bu değişim ayaklanmalar sonucunda olurken, bazı sitelerde silahlı çatışmalar sonrasında olmuştur.

²⁸ MÖ 460-403. Atina’lı devlet adamı. II. Peloponnesos Savaşı sonrası Sparta tarafından dayatılan Otuz Tiran yönetiminin en etkili isimlerinden biri olmuştur.

kentimiz Yunanistan'ın en kalabalık kentidir; ayrıca halk pek uzun bir zamandan beri özgür yaşamaya alışmıştır. Ama biz demokrasinin bizim ve sizin gibi insanlar için uğursuz bir rejim olduğunu biliyorduk; kurtarıcımız Ispartalıların²⁹ demokrasiden hiçbir zaman hoşlanmayacaklarını, soylu ailelere ise daima güven duyacaklarını da biliyorduk; bunları bildiğimiz için Ispartalıların onayı ile bugünkü yönetimi kurduk” (Ksenophon, 1999: 42). Solon'un devlet sisteminde yaptığı yenilikler aristokrasinin nüfuzunu kırmış olsa da ticaretin, denizciliğin gelişimine bağlı olarak yükselen servet ve zenginliğin toplumsal hayata yansımaları zengin ailelerin nüfuzunun artmasıyla sonuçlanmıştır. Atina bu zenginlikten payını alan en büyük şehirdi ve gittikçe nüfusu yabancıların iskânıyla artıyordu. Bu yeni ticaret zenginleri zamanla yönetime de sahip oldular ve bu yönetim biçimi de oligarşi adını aldı. Fakat aynı aristokratik yönetimde olduğu gibi sınıf çatışmaları devam etti. Zaman zaman ortaya çıkan **tyrannoslar** da işte bu toplumsal çatışmaların doğurduğu ortamdan sıyrılan kişilerin yönetici olarak bulunduğu hemen hemen tüm Grek polislerinde kendisini göstermiştir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi demokrasi ve monarşinin yanı sıra oligarşi Antik Yunan'da her zaman seçenek oluşturan üç yönetim biçimi olmuştur. Seçenek oluşturmaları her bir sitenin veya polislin kendi sınıfsal ve sosyolojik şartlarıyla ilgilidir. Genellikle tiranlık ve despotluk ile monarşi karıştırıldığı gibi oligarşi de aristokrasi ile karşılaştırılır. Ancak oligarşiye dâhil olanların belli bir soya mensup olmaları gerekmiyordur ve bugün bir oligarşik yapılanmanın ortaya çıkış tarzından çok da farklı değildir. Oligarşi, yönetimin adı konulmamış ve yasaya bağlanmamış bir şekilde belli bir zümre, çıkar grubu veya güçlerce fiilen yürütülmesidir. Aslında çoğu yerde bu iktidar biçimi tabiatı gereği toplumsal bir kabulle ortaya çıkmaz. Politik yapıyı kendi çıkarları doğrultusunda, adeta hizmetine alan bir derin veya gizli politik yapıdır. Demokratik rejimin içinde de hatta monarşinin içinde de bu tür oligarşik yapılar kök salabilir. C. Wright Mills'in Amerikan demokrasisinin altını kazıdığımızda altında sermaye gruplarını temsil eden Wall Street, askeri bürokrasiyi temsil eden Pentagon ile devlet bürokrasisini temsil eden Beyaz Saray'ın iktidar

²⁹ Tiranlılık ve demokrasi Sparta için oligarşik bir yönetiminin sürdürdüğü **eunomiya** (iyi düzen) karşıydı (Freeman, 2003: 149).

seçkinleri olarak nitelediği oligarşinin egemenliğinin üçayağını oluşturduğuna dair tespiti önemli bir çağdaş sosyoloji tezidir (Mills, 2017). Aynı şekilde Oligarşinin ünlü teorisyenlerinden Robert Michels, bütün politik sistemlerin nihayetinde tam da bu özellikten dolayı oligarşiye dönüşme eğilimleri olduğunu söylemiştir. Meşhur kitabının ismi de olan **Oligarşinin Tunç Yasası** bu sürecin bir tasvirini sunmaktadır (Turner, 2006: 422).

Oligarşiyi temsil eden çıkar grupları tek tek halka karşı sorumlu olmadıkları için monarşide olduğu gibi kendini halka beğendirmek, sevdirmek gibi bir zorunluluk hissetmez. O yüzden fiilen icra ettiği iktidarda halkın çıkarını veya rızasını gözetmek gibi bir baskı altında değildir. Bu da ona, halka karşı tiranın veya despotunkinden de daha görünmez ve hesap vermeyen bir iktidar yürütme imkânı verir. Ayrıca oligarşi kendi içinde sürekli çıkar çatışmalarının yaşandığı bir model olduğundan sınırsız yozlaşmaya açık bir yapıdır. Bu özellikleri dolayısıyla eski Yunan filozoflarının büyük çoğunluğu oligarşiyi **çürüme** olarak niteleyen bir yaklaşım sergilerler.

2.2.4. Demokrasi

Demokratianın yani **demosun** egemenliğinin (**kratos**) ne zaman doğduğunu belirlemek zordur; fakat bir tarih aralığı vermek gerekirse MÖ 461-322 tarihleri arasında Atina demokrasisi tarihte övgüyle anılacak ve bir model olarak alınacak altın yıllarını yaşamıştır.³⁰ MÖ 461 tarihi aristokrasinin devlet yönetiminde baskınlığının azaldığı bir dönemdir. Elbette bu ideal demokratik ortam içinde eleştirilen kadınların, yabancıların ve kölelerin toplumda yer edinemeyip dışlanması, Atina'nın kendilerinde gördükleri mükemmellik sebebiyle diğer milletlere karşı olan işgal politikaları gibi birçok mesele de vardı. Burada demokrasi'nin alışlagelmiş bir yönetimden farklı olarak anılmasının ana nedeni, toplumda çok sayıda **politesin** politik idarede rol alacak ortamın oluşması ve kamusal vazifelerinde de emeklerinin sonucunun ödenmesidir.

³⁰ Beşinci ve dördüncü yüzyılların Atina demokrasisi doğrudan doğruya modern batı demokratik geleneklerinin selevi sayılmıştır (Hall, 2014: 205).

Atina demokrasisinde, dört temel özellik vardır. Birincisi; ailelerin soyu ve mülkiyetleri hesaba katılmaksızın tüm Atinalı yurttaşlar aynı haklara sahiptir. Toplumda yapmaları gereken ortak vazifeleri vardır. Bu uygulamalar eşitlik olarak alımlanabilir. Perikles MÖ 431’de Peloponnesos savaşında ölenler için yaptığı meşhur cenaze söylevinde: *“Bizim devletimiz azınlığın değil çoğunluğun çıkarlarını gözetmektedir. Bu nedenle de ismi demokrasidir. Herhangi bir anlaşmazlık anında herkes yasalar karşısında eşittir”*³¹ (Thukydides, 2019: 87). derken bu eşitliğe vurgu yapmıştır. İkinci olarak; kura sisteminin işlerliğidir. Her yurttaş kararların (**psephismata**) alındığı mecliste³² istediği gibi söz alır (**parrhesia**), el kaldırma sistemiyle oylamaya katılırdı. Çoğunluğun kararı bu oylamaya bağlıydı, bu çoğunlukla belirlenmiş **psephismata**lar böylece **nomos**ların tanımlanmasını sağlardı. **Ekklesiadan** sonra en önemli organ olan Beş Yüzler Meclisi de yine kura ile seçilen ve sadece bir yıl görevde kalan beş yüz yurttaştan oluşurdu, yürütme organı vazifesi buradaydı. Üçüncü olarak; Perikles **polites**lerin aktif olarak siyasal hayata katılmalarını sağlamak ve yaygınlaştırmak için **misthos ekklesiastikos** adı verilen, meclislere katılanlara ödenen ücret sistemini getirmiştir. Bu aynı zamanda kura ile atanan memurların yaptıkları kamusal vazife sonucu alacakları ücretleri de kapsamaktaydı (Ağaoğulları, 2013: 45). Son olarak; Atina’da çok sayıda yurttaşın büyük bir heyecanla karar meclislerine katılımındaki istek ve istikrardır.

Ksenophon, tarihinde Menekles’in ettiği yeminli muhalefetten söz eder. Atina’da bir yurttaş çıkarılmak istenen bir karar ya da yasanın meşru zeminde olmadığını düşündüğünde dava açacağına dair yeminle güvence verirdi ve böylece bir sonuç çıkana kadar bu yasa yürürlüğe konulmazdı (Ksenophon, 1999: 28). **Kral Oidipus** tragedyasını bir hakikat araştırması olarak niteleyerek Yunan hukuk tarihinin bir özeti sayan Foucault’a göre *“Yunan hukuk tarihinin bu oyunlaştırılması Atina demokrasisinin en büyük fetihlerinden birinin özetini bize sunar: Halkın yargı hakkına, hakikati söyleme, hakikati kendi efendilerine karşı çıkarma, kendini*

³¹ Kaufmann’ın rejimin erdemine ilişkin yaptığı vurgu önemlidir: “Eğer bir yurttaşlar cemaati, bir ‘demokrasi ahlakı (Ethos)’ oluşuyorsa, bu kan ve toprak bağıyla, hele de düşmanlık aracılığıyla değil, ortak tartışma ile, kültürel, sportif ve diğer alışveriş aracılığıyla, filmler, kitaplar, tiyatro oyunları, reklamlar ve spor olayları bağlamında girilen ilişkilerle oluşur” (Kaufman, 2003: 122).

³² **Ekklesia** (halk meclisi) ayda birkaç kez/yılda yaklaşık kırk kez Pnyks tepesinde toplanırdı. Bu meclislerde siyasi, askeri, idari, günlük yaşamla ilgili, hukuki davalar, diğer milletlerle olan anlaşmalar gibi *polisi* ilgilendiren her konu görüşülürdü.

yönetenleri yargılama hakkına sahip çıktığı sürecin tarihi” dir (Foucault, 2011: 199). Atina’da demokrasinin ideali **harmonia** temelinde tanımlanırken bunun gerekliliği bireyin erdemini şart koşmaktaydı. Bu erdem ise itidal, ölçülülük gibi anlamlara dayanan **sophrosyne**ye sahip **sophron** **polites**lerin oluşturduğu **poliste** görülmekteydi. “*Tragedyaların sürekli olarak Sôphrosûnê propagandası yapması, polis için Sôphrosûnê ve Sôphrosûnê sayesinde ortaya çıkacak harmonía’nın ne kadar hayati bir konu olduklarını göstermektedir. Polis içinde artık ideal insan tanımlaması sophron olmayla bağlantılıydı*” (Arıcı, 2005: 24). **Sophrosyne**, köken itibariyle aristokratik bir erdemdir; kötüye gücü yeterken bunu kullanmayan insanın eylemi. Kendini dizginleyebilme yetisi (MacIntyre, 2019: 284).

Kuşkusuz demokrasiyi Atinalıların en iyi yönetimi olarak tanıtan ve onu hep erdemle anarak güzelleme yapan söylemlerin yanı sıra onun sıkıntılarını işaret eden mebzul miktarda söylem de vardır. Bugünden retrospektif bir okumayla Atina’ya veya Antik Yunan’a yakıştırılan demokrasi bu dönemin filozofları tarafından, en azından hepsi tarafından, ideal bir yönetim olarak anılmıyor. Hatta sonuçları itibariyle topluma mutluluk ve huzur getirmediği, kaos ve çürüme getirdiğine dair bazı söylemlere yukarıda da (monarşi kısmında) değinmiştik. Muhtemelen rejimin gerekliliği üzerine belli bir felsefeden sonra uygulamaları konusunda ortaya çıkan aksaklıklar belli bir hoşnutsuzluğu da tetiklemiştir. Aslında bütün yönetimlerin nihayetinde böyle bir sonucu oluyor. Ancak antik Yunanlıların demokrasiyi sahiplenme biçimlerinde Salman Sayyid’in altını çizdiği en önemli motivasyon onun spesifik uygulamaların ve prosedürel uzlaşmaların bir ürünü olmaktan ziyade kendilerine başkalarından ayıran bir "kültürel etiket" olarak sahiplenilmesiydi. Bu aslında bugün de geçerli olan bir ayırım çizgisi işlevini yüklenmeye devam ediyor. “*Eski Yunanlılar demokrasi hakkında konuştuklarında bununla Pers İmparatorluğunun despotizmine karşıt bir şey kastediyorlardı. ‘Biz demokrat Grekler des-potik Pers imparatorluğuna karşıyız’ derlerdi. ‘Onların güçlü bir kralları var ve bütün halk onun kölesidir, oysa bizler özgür insanlarız’* (Sayyid, 2002: 89).

Sayyid burada aslında Antik Yunan’dan konuşurken bütün Yunan’dan değil, bilhassa Atina hakkında, yani kadınlar, köleler ve yabancıların hiçbir siyasal hakka sahip olmadığı Atina hakkında konuştuğumuzun altını çiziyor. Ardından oldukça can

alıcı bir insani-sosyal gerçeğe dikkat çekiyor. Özgürlük söz konusu olduğunda karşılaştırmayı iki sistem arasında değil sıradan bir Atinalı ile İran İmparatorluğunda yaşayan sıradan bir İranlı arasında yapmayı öneriyor. Bu noktada Yunan toplumlarının çoğunun oldukça küçük ölçekli olduğunu, aşırı derecede asayiş kontrolü altında tutuldukları göz önünde bulundurduğunda, insanların polis gücüyle değil bilakis kontrolün en zoru ve en katlanılmaz olanı kendi emsalleri komşuları tarafından nasıl bir toplumsal baskı konusu haline gelebileceğini düşünmeye davet ediyor. Bu durumda karşımıza İran'ın küçük kasabasında büyük despotun kontrolünden uzak kalabilme imkânının oluşturabileceği özgürce bir konforlu hayat, buna karşılık Atina'da sürekli kendi komşusu tarafından ihbar edilme veya bizzat müdahaleye maruz kalma korkusu yaşayan insanın yaşadığı klostrofobiye benzer korkulara yol açabilen baskıları beraber düşünebiliriz. Arkasından sorusunu soruyor Sayyid:

“Bu durumda kim daha fazla özgürdür? Tüm bunlardan sonra, Sokrates'e inançları yüzünden baldıran zehri içiren Atinalılar mı? İran İmparatorluğu birçok tanrı, birkaç tanrı, ya da tek bir tanrıya inanan ya da hiç inanmayan insanları herhangi bir tahrike yol açmadan içinde barındırmayı başardı. Fakat Atina koşullarında bireysel düşünce tamamen kontrol altındaydı. Bundan dolayı burada söylemeye çalıştığım şey, demokrasi ve despotizm arasındaki farkın kültürel olarak tartışıldığıdır (...) Demokrasinin genellikle kültürel işaretleyici olarak işlediğini söylememin sebebi de budur” (Sayyid, 2002: 90).

Böylece aslında **adalet** ve **anayasal düzen** hakkında Atina'ya veya Antik Yunan'a atfedilen birçok özelliğin daha tarihsel sosyolojik bir okumasını yapmanın ne kadar önemli olduğunu da tekrar belirtmemiz çok önemlidir. Tarih gerçekten her an yeniden yazılmaktadır, tıpkı Atinalıların demokrasiyi kendilerini Perslerden ayıran bir kültürel etiket olarak gördükleri gibi bugünden tarih yazanlar da bu kültürel etiket işlevini yeniden üretebilmekte ve karşımıza bambaşka bir Antik Yunan sahnesi çıkarılabilmektedir.³³

³³ “Bir anayasa, devleti yöneten bir dizi sabit normdur. İktidar sahipleri ve iktidar muhatapları arasındaki ilişkilerin oluşumunda güç sahiplerinin etkileşiminin yanı sıra devletin iradesi söz

konusudur. Ancak resmileştirilmiş kuralların varlığı, hükümet süreci mutlaka siyasi olduğu anlamına gelmez. İklim demokratiktir. İlk siyasal uygarlığın, kelimenin tam anlamıyla anayasal hükümeti icat eden uygarlığı olarak Yunan polis devleti, tam teşekküllü bir demokrasidir” (Loewenstein, 1965: 70).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KLASİK DÖNEMİN SİSTEM FİLOZOFLARI: PLATON VE ARİSTOTELES'TE POLİTEİA VE DİKENİN ANLAMLANDIRILMASI

3.1. Platon

Filozof hakikati (**episteme**) bilmeye çalışan, eyleyen ve hatta tabi olunması gereken yasaların iyi ideasına uygunluğunu denetleyecek en doğru kişidir. Platon'la birlikte politika, *“filozof için insan yaşamının basit ilksel ihtiyaçlarıyla ilgilenen ve mutlak felsefi ölçütlerin uygulanması gereken bir alan haline gelir”* (Berktaş, 2012: 55). Platon Atina'nın zirvede olduğu dönemde değil, Perikles demokrasi döneminin çöküş zamanında yaşadı. Makedonya kralı II. Filip'in Yunan polislerini hakimiyeti almasından yaklaşık on yıl önce vefat etti. O dönemleri **Mektuplar** adlı eserinde anlatır. Hocası Sokrates'in hak etmediği halde ölüm cezasına çarptırılması, Platon'u devlet işlerine karşı mesafeli kılar (Platon, 2010b: 54). Sokrates'in dinsizlikle suçlanıp idam edilmesi sürecine kadar bir şekilde politika sahasına dahil olup pratiğiyle ilgilenen Platon için idam sonrası dönem, bulunduğu coğrafyayı terk edip seyahat etmesine ve bir süre politik felsefe üretimine ara vermesine neden olur. Atina'da cunta idaresinden bir süre sonra yeniden inşa edilen demokrasi deneyimi Platon için böylece bir hayal kırıklığıyla sonuçlanır. Sicilya tiranı Dionysios'a yaptığı danışmanlık da tam bu döneme denk gelir. Yaptığı Mısır ve İtalya seyahatleri sonrasında çeşitli badirelerden de geçerek Akademi'yi kurar. Onun hayatı Akademi'de¹ **Yasalar** isimli eserini yazarken son bulur.

Platon tüm bu çalkantılı olayların ardından, politik krizlere bilindik yollarla çözüm getirilemeyeceğini, asıl olanın devlet işlerindeki yöneticilerin doğru insanlardan seçilmeleriyle ilgili olduğunu anlar, çünkü Sokrates'in toplumda mevcut düzende ortaya çıkan aksaklıklara çözüm olarak bireyleri tek tek ikna ederek bir

¹ Platon tarafından MÖ 385 tarihinde kurulan Akademia toplumda kanun yapmak ve politik danışmanlar yetiştirmek için kurulan bir eğitim merkeziydi. Sokratik yöntemle öğretim yapılan akademide astronomi, tarih, retorik, hukuk, bilim, mantık gibi dersler de verilmekteydi. Asıl amacı polislerin politik işlerinin sorumluluğunu alacak yönetici sınıfını eğitmektir (Eco, 2019: 442).

ahlaki reform gerçekleştirme çabası ve böylece toplumun ıslahı düşüncesi Platon’a göre başarıya ulaşmamıştı. Ona göre bir adım daha fazla ileriye gitmek ve üzerine bir şeyler eklemek de gerekir; filozofun ahlak reformlarının başarılı olabilmesi için politik güce de sahip olması ve tüm toplumu eğiten sistemin başında ve toplumun en tepesinde bulunması gerekir. Bu ise Sokratik bir yöntem olan bireylerden devlete değil de devlet üzerinden filozof-krala çözüme ulaşacak bir politik sistemdir. Platon’un genel felsefesi ve özelde politik görüşleri bilginin **praksise** dönüşmesi, bir hayat tarzı oluşturma gayesi gütmektedir. Devlet işleriyle uğraşmasını son tahlilde felsefenin ona yüklediği bir ödev olarak görür. *“Kaldı ki mutlu insanın, mutlu dostların arasında, mutlu insanların oluşturduğu yetkin bir kentte bulunacağını düşünüyordu ve memleketinin içinde bulunduğu durumu nasıl düzelteceği sorusuyla başlayan düşünce hayatı, giderek daha derin başka soruları onun önüne çıkardı”* (İşsevenler, 2013: 37). Platon’un hedefi; Akademi’de eğitim alarak başka devletlerde vazifelerde bulunacak öğrencileri yetiştirmek ve daha önemlisi filozof-kralı eğitmektir. Çünkü politika hem teorik hem de pratik sahada bir erdemdir, bu erdemin amacı da devleti iyi, mutlu ve uyumlu kılmaktır (Dürüşken, 2014: 209), bu da ancak filozof kralın eğitimiyle ve yönetime geçmesiyle sağlanacaktır.

Atina’da mevcut düzen tersine döndüğü dönemde², hakiki politikacıların yerini hatipler, filozofların yerini sofistler, adaleti uygulayan yargıçlar yerini farklı dinamikleri olan kamu görevlileri almıştır. Platon’un sofistlerle giriştiği mücadelede hakikati safsatanın karşısına ikame etmeye çalışması polis düzeninde görmeyi istediği nizamla alakalıdır. **Sofist** isimli eserinde sofistleri tanımlarken tüccar nitelemesini kullanır. *“Bir şehirde yerleşerek, attığı fazilet derslerini bir yandan satın alan, öte yandan da yapan (imal eden) bir kimseye, tüccardan başka bir ad*

²Platon o dönemleri şöyle anlatır: *“Ayrıca yazılı kanunlar bozulmuştu, kötülükler o kadar fazlasıyla artmıştı ki halkın çıkarlarını düşünen benim gibi bir insan bile yaşananlar karşısında şaşırmıştı. Olaylar adeta akıntıya kapılmıştı. Ancak yine de olanları değiştirebilmek ya da en azından durumu iyileştirmek adına çözüm yolu bulmaya çalışıyordum. Bu arada tüm devletlerin kötü bir şekilde yönetildiklerini anladım. Çünkü devletler yeniden düzenlenmedikçe, kanunların daha iyi bir hale getirilmelerine imkân yoktur. Bu yüzden felsefeyi överken, kişilerin ya da devletlerin felsefenin yardımıyla daha iyi bir hal alabileceklerini söylemiştim. İnsanların başına gelen kötülüklerden sakınmanın da ancak gerçek filozofların iktidarı ele almaları ve tanrının da yardımcı olması sayesinde olabileceğini belirtmiştim”* (Platon, 2010b: 54).

vermek istemezsin sanırım” (Platon, 1997: 19).³ Burada Platon’un özellikle **Gorgias** diyalogunda anlattığı retorik sanatı, özgürleşmenin güçlü bir aracı olarak konumlandırılmıştır. Retorik, bir amaca ulaşmak için sözle yapılan bir sanat-araçtır. Özgürlük, insanlara başkaları üzerinde yönetme hakkı kazandırırken retorik de insanları o özgürlük alanına sokan içinde başkalarını yönetmek için bir ikna sanatı olarak durmaktadır (Platon, 2011: 53). Felsefe kavramlarla yapılan bir etkinlik olduğu için Platon’un sofistlerin sözleri ve retorikle ilgili konular üzerine düşünüp yazması anlamlıdır. Felsefi düşüncünün eleştirdiği ve aslında arzuladığı rasyonalite kendisini retorikle başlatmaktadır; retorik anlatan ve anlayanın karşılıklı entelektüel-sosyal pratiğini içerir, böylece belli bir tipte kamusal alan/**polis**, politik alan/kent ve belli bir tipte düşünce/felsefe meydana gelir (Güvenç, 2020: 16). Retorik rasyonaliteyi açığa çıkartırken aynı zamanda inşa eder ve hakikatin ikna yoluyla zorunlu tasdiki uzlaşım sal olanı yani **nomosu** ortaya çıkartır.

Platon’un diyaloglar şeklinde sunduğu ifadelerinde ahlak, siyaset, ontoloji ve epistemoloji gibi alanlar iç içedir. Felsefesinin temelinde idealar düşüncesi ve bu bağlamda metafizik, ruh, ruh-kent arasındaki bağlantılar, erdem öğretisi ve gerçekleştirilmesini mümkün gördüğü bireylerin eğitimi ve filozof-kral ideali üzerinden bir politik reform yatmaktadır. Eserlerinden bilhassa politik felsefesini takip edebileceklerimiz; demokrasi ve oligarşi rejimlerinin eleştirisine yer verdiği ve toplumsal-siyasal reformlarının yöntemini, amacını anlattığı **Gorgias**, **Devlet** ve **Yasalar**’dır.

3.1.1. Hiyerarşik Sınıfsal Düzen ve Politeia

Platon’un **Devlet**’i büyük ölçekli bir insan topluluğu değil 5000 kişiyi geçmeyen antik sitedir.⁴ Geleneksel ilkelerden büyük oranda kopuş olmakla birlikte hala içinde eski adetlerden yasalar barındırmaktaydı. Ama Platon’a göre bu değişim mümkündü: *“Koyduğumuz kanun tabiata uygun olduğuna göre, hiç de olmayacak, gerçekleşmeyecek bir şey değildir. Asıl tabiata aykırı olan, bugün yürürlükte olan*

³ İlerleyen bölümlerde sofist “bilge taklitçisi” “dövüş sanatında söz pehlivani” “ilim parakendecisi” “sihirbaz olarak nitelenir (Platon, 1997).

⁴ “Platon’un Devlet’inde ideal polis yaklaşık 1000 tam vatandaşa sahiptir” (Hansen, 2006: 108).

düzendir anlaşılan” (Platon, 2010: 158). Çünkü Platon’a göre insan kendi doğasına uygun eğitimle şekillenebilir ve toplum da bununla birlikte dizginlenebilirdi. “...çocukluktan başlayarak erdem yolunda mükemmel bir yurttaş olma tutku ve hevesini uyandıran, hakça yönetmeyi ve yönetilmeyi bilen kişi olmayı sağlayan bir eğitim olmalı” (Platon, 2007: 75). Bu dizginleme herkesin yapacağı işi bilmesiyle, toplumu bir birlik haline getirmeyle özdeş sayılırdı. Sitenin sınıflı toplum yapısı buna iyi bir zemin olarak düşünülebilirdi. Platon bu zeminin farkında olarak politik felsefesini inşa ederken bir revizyona girişmez, aksine bu toplumsal yapıda **polites**lerin doğalarına uygun şekilde istihdam edilerek mutluluğu ulaşmasını hedefler. Bu onun politik felsefesinin etikten bağımsız okunamayacağını da bize gösterir. Devlet kitabında “Ölçü, yiğitlik, büyüklük gibi öteki bütün değerler karşısında da doğuştan bozuk olanla olmayı ayırt etmeliyiz” (Platon, 2010: 258). derken aslında anlattığı ideal yönetim biçimidir. Çeşitli erdemler kişinin doğası ve toplumun politik yapısı iç içe geçmiş durumdadır.

Platon’a göre **polis**, geleneksel yapısından sıyrılarak ve o geleneksel yapıda aile ya da klan aidiyetinden koparak **polites**lerin özdeşleşebileceği ortak birlikteliği sağlamış politik toplum inşa projesini tam manasıyla gerçekleştirememiştir. Çünkü **poliste** yoksullar ve zenginlerin kutuplaşmasına devam eder, onlar da kendi aralarında çeşitli saiklerle bölünmüşlerdir. “*Şu bildiğimiz devlet oyunundaki gibi, ne türlü olursa olsunlar, her birinde en az iki yan vardır: Biri zenginler, öteki yoksullar yanı. Her iki yanda da ayrıca bir sürü bölümler daha vardır*” (Platon, 2010: 119). Bu bölünmüşlük demokrasi ve oligarşi gibi iki rejim meydana getirmiştir.⁵ “...antik felsefede polis (kent) ahlaki yaşamın tam anlamıyla merkez mahallidir; zira, erdemin kendisi bile öncelikle siyasal işlemler tarafından tanımlanır ve buna ilişkin uygulamaları yürüten ve bireyler üzerinde bağlayıcılığı olan kurumlar da bu siyasal işlemlerin sonucunda kurulur” (Poggi, 2014: 22). Bu yüzden Platon **Kriton** diyalogunda ele alındığı üzere Sokrates etrafında onu sevenlerin tüm ısrarlarına rağmen yasaya saygı göstererek hapisneden kaçmayarak zehir içerek ölmeyi tercih

⁵ Yukarıda müstakil başlıklar altında incelediğimiz bu iki rejim türünde oligarşi zenginlerin kendi çıkarlarını korumak üzere azınlığın yönetim şekli iken demokrasi, beceriksiz kitlelerin yönetiminde başarısız bir rejim sayılmıştır. Her iki yönetim biçimi de siyasetin amacının yozlaşmasına ve otoritenin çarpık gücüne hizmet eder.

etmiştir (Platon, 2006: 48). Ona göre yurttaş olmak için üzerinde anlaşılan yasalara aykırı hareket etmek en aşağılık bir kölenin davranış biçimidir.

Platon devleti üçe ayırır; yöneticiler, çiftçiler/zanaatkarlar (besleyiciler) ve koruyucular. Bu üç zümrenin kendilerine ait belli görevleri vardır. Onun daha çok üzerinde durduğu sınıf ise gücün kendilerine verilmesine yeteneği olan filozof kralların oluşturduğu yönetici sınıfıdır. Doğası gereği yönetmeye muktedir olmayan kişilerin yönetime gelmesi demek, devletin yıkımını beraberinde getirecektir.⁶ Politikayla olan ilişkisini ahlaki bir zorunluluk olarak gören Platon için filozof, polisin düzeni için neyin iyi neyin kötü olduğu kararını verecek kişidir. Devlet işi “halka rağmen, halk için” seçkinciliğinin felsefi irade alanıdır, çünkü çoğunlukla dünyevi zevkleri talep eden sıradan insan sınıfına bırakılamayacak kadar ciddi bir iştir (Aktay, 2010: 139).

İdealar evreninden kopyalanarak bu nesneler evreninde yansımaları göreceğimiz devlet ideali, ideaya benzediği ölçüde yetkin olur. Platon **politeiaları** incelerken birinden diğerine geçişleri de anlatır. Timokrazi şana, şerefe önem veren savaşçı yönetici sınıfın hakimiyetidir. Azınlığın yönetimi olan aristokrasi ile zengin azınlığı koruyan oligarşi arasında geçiş düzenidir timokrazi. Zenginlere karşı duyulan öfke **demokratik** yönetimi olan demokrasiye geçiş için ortam sağlar. Bu dönemde kurulan yönetim, herkese eşit haklar sağlayan yasalı demokrasidir. Oysa Platon’a göre eşit olmayanlara eşit haklar sağlamak adaletsizliktir. Yasalı demokrasi dönemi halkın istediğini rahatça yapıp yöneticilerin bunu kontrol altına almaya çalışıp özgürlükleri kısıtlamaya gitmesine sebebiyet vererek yasalı demokrasiye evrilir. Zenginler bundan korkarak yeniden oligarşiyi kurmaya çalışır, sonrasında halk birinin liderliğinde örgütlenir. Bu da tiranlığı doğurur. Yönetim biçimlerini de en iyiden kötüye doğru sıralar; monarşi-aristokrasi-yasalı demokrasi-yasalı demokrasi-oligarşi-tiranlık (Şenel, 1995: 155). **Yasalar** kitabında çeşitli yönetimlerden iyi yanları derleyerek karma bir yönetimden söz eder. Bu ikinci en iyi yönetimdir. Karma yönetimde egemenliğin dağıtılması, kişisel hakimiyet ile halk denetiminin uzlaştırılması söz konusudur. Bu karma modelde monarşi, demokrasi ve

⁶ Nitekim bu görüşler onun totaliter olarak eleştirilmesine de yol açmıştır. Karl Popper **Açık Toplum ve Düşmanları** kitabında totaliterizmin kökenlerini ona dayandırır (Popper, 1989: 92).

aristokrasinin izleri bulunur. Toprak mülkiyetinde eşitlik sağlanarak vatandaşlara dağıtılan parçalar, toplumun ortak mülkü sayılarak köleler tarafından işlenecektir. Böylece de toplumda üç sınıf doğacaktır; politika ve askerlikle ilgilenen vatandaşlar, ticaret ve zanaatle uğraşan **metoikoslar** ve tarımla uğraşan köleler. İkinci en iyi yönetim şeklinin politik kurumlarını da düzenler. Halk meclisi, üç yüz altmışlar meclisi, yasa bekçileri kurulu ve şafak kurulu (Platon, 2007).

3.1.2. Politik ve Kamusal Alanın Ahlaki Tasarımı

Erdem kavramı ahlakın ana konularından biri olsa da Platon'da erdemli insan ile erdemli yurttaş birbirinden ayırmak mümkün olmadığından esasında politik bir kavramdır. **Polites** olarak mükemmel olan insan, insan olarak da mükemmeldir. Bunun tersi ise mümkün değildir. Mükemmel yurttaş ise, var olan **polislerin** hiçbirinde Atina, Sparta ya da Tebya'da ortaya çıkamaz. Çünkü buralarda kenti yönetenlerin kendileri akıl tarafından yönetilmezler. Ruhun her bir bölümü kendine özgü bir fonksiyona sahiptir. Bu fonksiyonların yerine getirilmesi, erdemdir. Bedensel isteklerin aklın etkisiyle sınırlandırılması **sophrosyne** erdemini, tehlikeyi akıl selimliği ile göğüslediğinde cesaret (**andreia**) erdemini ve aklın kendisi adalet, güzellik ve tüm formların ötesinde iyinin ne olduğunu tefrik etmek üzere belli şekillerde disipline edildiğinde bilgelik (**sophia**) erdemini açığa çıkar. Ancak bu üç erdem ancak **dikaosune** erdemi ile tamamlanır, çünkü bu ruhun her bir bölümünün kendi özel fonksiyonunu yerine getirmesini sağlama birer erdemdir. Böylece erdemler, Platon teorisinde ideal bir devletin politik **praksisine** bağlanmış olur (MacIntyre, 2019: 293-294).

Platon'un felsefesinde mevcut metafizik yapı politik felsefesine de sirayet etmiştir. İnsanların toplum halinde yaşamalarının nedeni kendi kendilerine yetemeyip işbölümü için başkalarına ihtiyaç duymalarıdır. Her bir kişi de doğuştan eğilimli olduğu işle uğraşarak o işte ustalaşacaktır. Böylece Platon, işbölümünden başlattığı yapıyı sınıfsal ayrıma kadar götürür.⁷ *“Yurttaşlar topluluğunun ayrıldığı üç sınıf, ruhun üç şubesiyle ilgili teorisine karşılık gelir. Ruhun entelektüel kısmına*

⁷ Şenel bu durumun Platon'da yarı-kast toplum biçimine yol açtığını söyler (Şenel, 1995: 147).

felsefe eğitilmiş yöneticiler sınıfı denk düşer; savaşçı muhafızlar sınıfı ruhun cesur, köylü ve tüccar zümresi de ruhun hissi, tutkulu kısmıyla örtüşür” (Zeller, 2008: 212). Platon’un kamusal alan ve birey yani politika ile ahlak arasında koşullandırdığı felsefi inşası kendisine özgündür. Örneğin ona göre kentin hastalığı bireyde görebileceğimiz ruhun hastalığının hem aynası hem nedenidir. Ruhun üç kısmı vardır; akılcı kısım (**logistikon**) saldırgan ve heyecanlı kısım (**thymoeides**) ve arzulu kısım (**epithymetikon**). Bu üç kısmın kişinin benliğinde yaşattığı çatışmalardan hangisinin galip geleceği bireyin hayatını şekillendirir; akıl, rekabet ya da zevk. Bireyin bu durumundan kent hayatın geçilir, kent hayatı da iktidar, zenginlik ve hedonist aşırılıkların çatışma alanıdır. Bu aynı zamanda bir mücadele alanını da temsil eder. Benliğin içinde yaşanan bu çatışmalar politik toplumların çatışmasına (**stasis**)⁸ dönüşür (Eco, 2019: 447). Ruhun **logistikon** kuvvetinin hem bireyde hem kentte hakimiyet kurması ve diğer kısımları da yönetebilmesi için dıştan sağlanacak bir desteğe ihtiyacı vardır. Böylece **thymoeidesin** enerjisi faydalı hedeflere yönelecek, **epithymetikon** ise bilgi, estetik ve adalet **erosuna** dönüşecektir. Bu destek ise, adil bir politik toplum ve **politeslerin** alacağı eğitimle gerçekleşebilecektir. Bu politik insanın başı yine filozof krala ulaşır.

“Filozoflar bu devletlerde kral, ya da şimdi kral, önder dediklerimiz gerçekten filozof olmadıkça, böylece aynı insanda devlet gücüyle akıl gücü birleşmedikçe, kesin bir kanunla herkese yalnız kendi yapacağı iş verilmedikçe, sevgili Glaukon, bence bu devletlerin başı dertten kurtulamaz, insanoğlu da bunu yapmadıkça tasarladığımız devlet mümkün olduğu ölçüde bile doğamaz, kavuşamaz gün ışığına” (Platon, 2010: 182).

Doğuştan yürekli ve çevik kimselerin oluşturduğu ve içinden yöneticilerin de çıkacağı askerler/koruyucular sınıfı beden eğitimi, müzik ve edebiyat öğrenmeli, özel mülkiyete ve aileye sahip olmamalı. Yirmili yaşlarında felsefeye/bilgiye eğilimli gençler koruyucular sınıfından seçilerek otuzlu yaşlarına kadar geometri, aritmetik

⁸ Peloponnesos Savaşlarında yaşanan şiddetli çatışmalar bile bunun tipik bir örneği sayılabilir.

gibi çeşitli bilimler, ellili yaşlarına kadar da felsefe, diyalektik gibi eğitimden geçirilerek son basamakta iyi ideasını kavrayanlar -ki bu çok azdır- tanrısal özellikleri de taşıyan yöneticiler olarak toplum başına geçebilir. Otoritenin kaynağını metafizik bir temele dayandırılması Platon'un ideaları siyasallaştırması anlamını taşıırken bu aynı zamanda yasaların da aynı kaynaktan beslendiğini göstermektedir. Yasa, otoritenin eyleyişinde bir kriter olarak meşruiyetini politik alanı aşan bu aşkın güçten alır. *“Otoriter olan yönetim biçimlerinin başlıca özelliği -gücün/iktidarın kullanımını meşrulaştıran otorite kaynağının iktidar alanı dışında bulunması ve doğa yasası ya da Tanrı buyruğu gibi insan yapımı olmaması gereği- köklerini, ideaların Platon'un siyaset felsefesindeki bu uygulanmasında bulur”* (Arendt, 2012: 152).

3.1.3. Adalet Düşüncesi ve Politeia

Platon adaletin doğasını araştırmakta ve sonrasında bunu devlette nasıl bir merkezde olabileceği ve buradan da bireye nasıl indirgenebileceği hususunda bir girişimde bulunur. Erdem teorisi üzerinden de ideal devlette olması gereken dört **arete** üzerinden; ölçülülük, bilgelik, cesaret ile adalet arasındaki ilişkilerini inceler ve adaletin bunların ne kadarını ne şekilde kapsadığını ortaya koymaya çalışır. Bilgelik yöneticilerin, yiğitlik koruyucuların, ölçülülük her iki sınıfın ve adalet ise besleyiciler sınıfına da içine alarak tüm sınıfların ortak erdemidir. Kent devleti, kişilerin gereksinimlerinin karşılanması ve aslında sınırlılıklarının tamamlanması üzerine kuruludur. Her kişi de doğasına uygun işle meşgul işle uğraşarak doğruluk ve adaletin toplumdaki tesisini sağlar. *“Kunduracı yaratılmış bir adamın yalnız kundra, dülger yaratılmış bir adamın yalnız dülgerlik yapması gerektiğini söylerken, doğruluğun bir izini bulmuşuz meğer”* (Platon, 2010: 145). **Politeia/Devlet** isimli eserin birinci kitabında adaletin ne'liği üzerinde diyaloglar üzerinden bir sınır çizmeye girişir; *“adalet gerçeği söylemek, aldığını vermek”* (331c) midir? Yoksa *“herkese borçlu olduğumuz şeyi ödemek”* (331e) midir? Adalet, *“dosta iyilik, düşmana kötülük etmektir”* (332d); ama iyi olan dost, kötü olan düşmana. (335a) İlerleyen kısımlarda Sokrates tarafından adil kimsenin kötülük etmeyeceği savı sunulur. (335d-e) İkinci kitapta adalet, *hem kendisi, hem de verdiği sonuçları itibarıyla iyi olan şey, mutlu olmak isteyen aradığı şey* olarak tanımlanır.

(358a) Adaletin kendinde bir değer olduğunu ikna için Sokrates kent-ruh analogisi yaparak (368e) üçlü sınıfsal ayrıma girişir, buradan adaletin ortaya çıkışını ortaya koyar: “Herkesin kendi işine bakması, başkalarınıninkine karışmaması” (433b) ve “kendi malının sahibi olmak (**heautou**) kendi işini görmek (**praxis**)” (434a) Kentte her sınıfın veya analogik indirgemeye ruhun kendi işi ile ilgilenip diğerlerine karışmaması ve uyumun sağlanması adalet için ortam sağlayacaktır (432b...444a).

Gorgias diyalogunda Platon adaletle ilgili mantıksal çıkarımlar yapar. Adaletin ya bir sanat ya da bir bilgi olduğunu, adaleti öğrenen kişinin adil biri olacağı, adaletli insanın da adil hareket edeceği ve adil insanın kaçınılmaz olarak adil olanı yapmayı yeğleyeceğini ve bunun aksinin olmayacağı sonucuna varmaktadır. Adaletle yapılan her iş doğru sayılacağı için de güzeldir ve saygıdeğerdir. Güzeli ve saygıdeğer olansa iyidir. Adaletle yargılanıp ceza alan kişi ise buna uğramaktan ötürü iyi bir şeye uğramış olur (Platon, 2011). **Yasalar**’da adaletin farklı bir veçhesi ile karşılaşırız; adalet **polites**ler arasında ganimetlerin ve şereflerin paylaştırılmasında eşitliğin sağlanmasıdır. İki tür eşitlik olur; aritmetik-oranlı. Oranlı eşitliğin kişilerin sahip oldukları erdem, türeme ve servet dereceleriyle değerlendirilerek politik adaleti sağladığını söyler (Platon, 2007).

Platoncu **politeia** ne anayasa ne de sırasıyla birbirinin yerine geçecek yönetim şekillerini ima eder, ancak kötü diye nitelendirdiği rejimlerin karşısında olan topluluğun kendi özüne dayanan iç yaşamının rejimidir. “Platon’un icadettiği şekliyle cumhuriyet veya politeia, Aynı’nın rejimi içerisinde işgören, toplumun farklı parçalarının tüm etkinliklerinde topluluk ilkesini ve telos’unu ifade eden bir topluluktur” (Ranciere, 2005: 96). **Politeia** bu haliyle bir yaşam biçimidir, politika yapma tarzıdır, filozofların **politeiası** **polis**in ve politikanın aynılığıdır. Platon’a göre akla uygun isteğin gerçek tatmini, pratik olarak hiçbir **poliste** olanaklı değildir ancak ideal bir anayasaya sahip ideal bir devlette mümkündür. Platon’da devlet ne bireylerin ne de belirli bir zümrenin otorite tutkusuna dayanmamalıdır. Amacı **polites**lerine iynin eğitimi için ortamı oluşturmak olmalıdır. Bu yüzden Platon’un **Devlet**’inde kendisini adalette, **demosun** maddi-manevi ihtiyaçlarının doğru biçimde düzenlenmesinde bulan iyi ideası hakimdir (Zeller, 2008: 212). “Mutlu olunmak

isteniyorsa, kişinin ve devletin tüm amacı adalet ve ölçülülük olmalıdır” (Platon, 2011: 139).

3.2. Aristoteles

Aristoteles için politik yaşamın kendisi, yetilerin pratiğe dökülmek suretiyle kâmil hale doğru evrilen nizamın kişileri özgür kılmasıdır. Ona göre bir toplumda en alt örgütlenme biçimi ailedir, sonraki aşama köydür ve sonda köylerin birleşmesi polisi meydana getirir. Bu doğal bir süreçtir ve bu sürecin polisle noktalanın yapısı kişinin siyasal bir hayvan (Aristoteles, 1975: 9) olarak politik bir topluluktan **polites** olarak var olmasını zaruri kılar. Abramson bunu şu şekilde ifade eder: *“Politik yaşam insanlık durumu nezdinde doğal ve kaçınılmazdır; insanların sitelerde yaşamaları ve birbirleriyle ortak ya da paylaşılmış bir fayda etrafında ilişki kurmaları onların evrensel doğasıdır”* (Abramson, 2013: 115). Yöneten ve yönetilen diyalektiğinin bir doğal zorunluluk felsefesine oturması ise yine sınıfsal yapının varlığının zorunluluğunu beraberinde getirmektedir. *“Çünkü gereken şeyleri zekisiyle önceden görebilen bir kimse, doğaca yönetici ve efendidir, oysa beden gücüyle bunları yapabilen bir kimse doğaca köledir, yönetilenlerden biridir”* (Aristoteles, 1975: 8). Bu doğal zorunluluk fikri bireylerde kalmaz, toplumlar arası ilişkilerde de belirleyici olur. Ona göre Yunanlı olmayan topluluklar doğaca yönetecek bir sınıfın mahrumiyetinden dolayı barbar topluluklar olarak görülür ve Hellenlerin onları yönetmesi de uygun sayılmıştır (Aristoteles, 1975: 8). Sadece insanlar hem özgür hem de rasyonel varlıklar olmaları itibarıyla içinde yaşadıkları toplum içinde siyasal tecrübe sahasında bulunabilir ve bunun için bir model geliştirebilir. Politika tamamıyla pratik bir sanat olduğu için Aristoteles ya kendi döneminde mevcut ya da geçmişte yürürlükte olan anayasaları toplayarak bir tasnife girişir. Bu incelemeleri neticesinde politikanın iki ana özelliğinden bahseder: yönetim şekillerinin çeşitliliği ve tüm çeşitliliklerine rağmen ortak benzerlikleri.

3.2.1. Platon Bağlamında Politeia'nın Eleştirisi

Nikomakhos'a Etik'in beşinci kitabında Aristoteles, dinlerden, teolojiden ve hatta metafiziği dışarıda tutarak Platon'un adaleti uhrevileştirmesinden arındırarak düşünce sistemini daha radikal şekilde savunur ve ataların gelenek, göreneklerini eleştirir. Ona göre *“Elbette, genel olarak, amaçlanan yalnızca geleneksel olan değil, iyi olandır... yazılı hale gelmiş görenek ve yasaların bile, en iyisi değişmez sayılmamalarıdır”* (Aristoteles, 1975: 52). Aristoteles Platon'un insanın doğası gereği belli işlere daha yatkın olduğu ve insanın eğitimle değişebileceği bir yönü olduğu fikrini benimserken bir adım daha atarak teleoloji felsefesini ortaya koyar. İnsanların içlerinde en iyiyi gerçekleştirmeye yönelik bir erek olduğunu ve bununla da kuracakların yönetim şekilleri doğal olarak en iyiyi yansıtacağı görüşündedir. Herhangi bir şeyin yetkinleştğinde vardığı son hal o şeyin doğasıdır ve yetkinleşmeye giden doğal durum ancak erekle düşüncesiyle açıklanabilir. *“Aristoteles demokrasiyi Platon'dan daha hoş karşılamaz, fakat polis'in yönetenler ile yönetilenler arasında 'paylaşılan bir birlik' olduğu, hatta kimi zaman sırasıyla yönetme ve yönetilme biçimini aldığı yolundaki o egemen Yunan nosyonunu benimser”* (Abramson, 2013: 62). Fakat Platon'ın idealize ettiği sistem yöneten ve yönetilenler arasındaki birliği değil yönetici sınıfın **demosun** yararına yürüttüğü bir yönetim şeklidir. Aristoteles hocası Platon'un idealar kuramını benimsemez.

Yasalar'da Platon *“...yani bir insanda en büyük güç akıl ve ölçülülükle birleştiği zaman, en iyi devlet düzeni ve en iyi yasaların oluşumu gerçekleşir, başka türlü olamaz”* (Platon, 2007: 168). diye yazarken, Aristoteles **Nikomakhos'a Etik** kitabında: *“Demek erdem bir tür orta olmadır, ortayı amaç edinir”* (Aristoteles, 1997: 32). demektedir. Bu erdeme ilişkin gibi gözüken Aristoteles değerlendirmesine Platon'un kaynaklık ettiği ve ileride ele alacağımız üzere toplumda *“orta sınıf”*ın önemine dair yorumlamalarına teşmil ettiği görülecektir. Bu aynı zamanda insan doğasına dair fikirlerinin nasıl bir politik **praksisi** inşa edebileceğine dair bir öngörüdür. *“Aristoteles, Politika'nın 2. kitabında ideal devlet tasarımlarını ele alırken Platon'un Devlet'te polis'i ya da politik gövdeyi, homojen bir birliğe indirgemek istemesini eleştirir”* (Berkday, 2012: 45). Aristoteles'e göre bu kusursuz uyum vurgusu onun gerçekliğine bir darbe vurarak yok edilmesidir. **Polisin** tek bir

gruba, geleneğe mensup olmayan vatandaşların kolektif çıkarları gözeten ve katılımcı yurttaşların oluşturduğu örgütlü bir siyasal kamusal alan olarak görülmesini engellemektedir. Çünkü vatandaşların özgürce katılımını kısıtlayan ya da tamamen engelleyen tüm politik tecrübe biçimleri hem yetersiz hem yozlaşmış sayılır.⁹ Aristoteles'in Platon'a dair eleştirileri **Politika**'nın 2. kitabında (Aristoteles, 2018: 193-217) yer alır. Platon'un yönetici muhafız sınıfının (**phylakes**) bile mutlu olamayacağı bir sistem eleştirisidir bu. **Yasalar**'da ikinci en iyi devlet olarak tanımladığı kent ise, Aristoteles'e göre baskıcı ve gerçeklikten uzak hayali bir kenttir.

Platon'da iktidar, filozof kralların olmalıdır ancak site filozoflardan oluşmaz ve yurttaşların filozoflara dönüştürülmesi de söz konusu değildir. Etik, sitede kişilere ahlaki açıdan erdemleri taşıtmaya hazır olduğu oranda politik bir bilimdir; politika da erdem sahiplerini ortak bir çıkarı tanımlamaya ve korumaya sevk ettiği ölçüde etik bir bilimdir. Etik ve politikanın kaynaşması polisin amacıdır. Platon'un **Politeia** (**Devlet**) adlı eserinde adalet, polisin içinde kişinin bir meslekte yetkinliği ilkesiyle genel düzenlemelerle uyumlu hale getirilmiş bir tür birliktir. Oysa Aristoteles bunun politik bir adalet olmadığını onun hayalini kurduğu devletin adalet kurumlarına ihtiyaç duymayan bir site olduğunu söyler (Abraham, 2013: 149-155). Aristoteles'e göre politik bir yaşam aynı zamanda anlaşmazlıkları ortadan kaldıran değil, doğrulukla çözüme kavuşturandır. Bu yönüyle anlaşmazlıkları toplumda bir çürümüşlük emaresi saymayarak Platon'dan ayrılır. Çünkü Platon'un özellikle vurguladığı aynılık, Aristoteles'e göre ortak yararla anlam kazanan politik yaşamı imkânsız hale getirir.

Hem Aristoteles hem de Platon için demokrasi bir yönetim şekli olarak doğru bir düzen değildir; yapısal olarak farklı insanların tamamının eşit ve özgür kılarak aynı paydada tuttuğu için. Birbirleriyle aslında eşit olmayan insanların, kendilerini

⁹Whitehead'ın Aristoteles ve Platon'un fikirlerinin mukayesesi hakkında belirttiği bir husus: "Eflatuncu fikirler kümesi, Aristocu fikirler dizisinin sahip olduğu erdemlerden hiç birine sahip değildi. Değildi; çünkü onlar yalnızca felsefydi, sözcüğün dar anlamıyla, bilimsel değildi. Ayrıntılı gözlemler önermiyordu. Aslında Eflatun, dikkatleri, özel gerçeklerin gözlemlenmesinden uzaklaştırmakla suçlanagelmıştır sürekli olarak. Siyaset teorisi, özellikle de hukuk söz konusu olduğunda, bu suçlama kesinlikle doğru değildir; ve bu suçlama, onun edebi parlaklığıyla orantılı olarak Eflatun'un Diyaloglar'ına yoğunlaşma alışkanlığından kaynaklanan bir suçlamadır" (Whitehead: 2008, 171).

eşit görerek ve özgürlüğün de sınırlarını zorlayarak yaşamaları bir süre sonra devletin çöküşüne neden olacaktır. Her ikisi için de devletin doğru yönetilebilmesi için gerekli şartlar; erdem teorisi, yönetim nazariyatına sahip olmak ve ortak yararı gözetmektir. Fakat Platon'un belli bir **episteme** üzerine inşa ettiği ideal devlet modeli hakikat bilgisine sahip filozof kralın hakimiyetinde olan kentte **polites** ancak doğasına uygun işler yapmakla mükellefken Aristoteles'in teklifi katılımcı yurttaşlık olarak nitelenebilecek ve her bir yurttaşın yönetimde doğrudan katılarak kolektif kanaati oluşturacak müzakere ortamında bulunmasını öngörür. Bu ise politik özne olarak **polis**in içinde yurttaşı var kılar.

Aristoteles Platon'un koruyucular sınıfından aileyi kaldırıp kadın-çocuk ortaklığı sistemini şiddetle eleştirir. Kadın ve çocukların ortak mülkiyetini kabul etmediği gibi malların ve toprakların da ortak mülkiyetini bazılarının çok bazılarının da az çalışarak herkesin eşit faydalanması hoşnutsuzluk doğuracağı düşüncesiyle kabul etmez. Benliği ortadan kaldıracak komünal yaşamı istemez çünkü benlik duygusu olmazsa insanlar bir şeyler yapmak için çabalamazlar. Her şeyi bire bağlanırsa o zaman farklılıkları yasa altında toplayacak bir çeşitlilik imkansızlaşır. Ayrıca Platon'a getirdiği bir başka eleştiri; Platon'un kişilerin ahlaki karakterlerini iktisadi önlemlerle düzeltmeye kalkışması üzerinedir. Aristoteles'e göre de yasalara uygun yeterli bir eğitimle bu karakter düzenlemesi sağlanabilir (Aristoteles, 1975).

3.2.2. Anayasal Yönetimlerin İncelenmesi

Aristoteles, her **polis**in **polites**leri arasında üç parça (**mere**) bulunduğunu söyler; zenginler (**euporoi**), yoksullar (**aporoi**) ve orta halliler (**mesoi**). İki uç grup arasında birbirlerine küçümseme ya da kıskançlıkla çıkan krizler olur, zengin ve fakirler arasında oluşan bu iç ihtilaf ve silahlı kavgalar ya azınlık bir zenginliğin oligarşisi ya da çoğunluk fakir sınıfının demokrasisi ile sonuçlanır. **Mesoi** sınıfı ise bunlarla alakalı değildir, hatta oranı ne kadar yüksek olursa kentin iyi yönetilme oranı da artar.¹⁰ Aristoteles, **Politika**'da bu şemalandırmaya devam eder; her yerde güvenli sayılan arabulucular (**diaitetes**) olduğu ve **mesosun** da zengin-fakir sınıfları

¹⁰ Ona göre demokrasinin yararlı biçimi, güvenli ve yararlı bir yönetim şekli olarak orta grubun egemen olduğu bir demokrasidir (O'hear, 2006: 47).

arasında arabulucu rolünden bahseder. Çünkü bu iki uç grup arasında güvensizlik vardır, kimse diğzerinin boyunduruğuna da girmek istememektedir. Mülk sahibi sınıf yönettiğinde oligarşi doğar. Demokrasi ise çoğunluğun yönetimidir ve çoğunluk da fakirlerden oluşur. Yoksulların bu açıdan demokrasi istemesi doğaldır. Mülk sahiplerinin kendilerinden mülkiyet olarak düşük insanlardan üstün görmesi, politik olarak da kendilerini eşit saymamalarına sebebiyet vermektedir. Oligarşik meyilleri olanlar bu anlamda adaleti de hatırı sayılır miktarda mülkiyete sahip olanların karar verdiği bir şey olarak tanımlar. Aristoteles zengin ve fakirin mülkiyet eşitliği sağlandığında anayasanın ne demokrasiye ne de oligarşiye dönüşmeyeceğini, tamamen bambaşka bir yapıda olacağını söyler. Yine aynı eserin üçüncü kitabında, Yunan demokrasisinin ayırt edici özelliklerini anlatır; yöneticilerin (**magistrat**) seçilmesi (**hairesis**), hesap vermeye çağırılması (**eytyna**), müzakere, yasama ve yargı kısımlarında egemen olma gerekliliği. Aristoteles'in mülk sahipleriyle mülksüzler arasındaki bitmeyecek çıkar çatışmaları karma bir anayasaya ulaştırmasa bile minimumda çatışmaları uzlaştırmaya yönelik hem yöneticiler hem de **polites**lerin erdemli çabalarına inancı vardır. O farklı anayasa tiplerinin (farklı **politeiaların**) var olma sebebini anlamıştı: çünkü her **demos** topluluğu farklı karakteristik hane veya ailelerden oluşuyordu, anayasa da bu farklı unsurların özgün güçlerini yansıtıyordu (Aristoteles, 2018).

Aristoteles üretimdeki rollerine göre ayırdığı dört sınıf; çiftçiler (**georgoi**), zanaatkarlar (**banauson**), tüccarlar (**agoraion**) ve ücret karşılığı hizmet verenler (**thetikon**). Politikanın ilerleyen sayfalarında kategorileri daha tasnifli ayırır ve vardığı noktada tek ayırimda karar kılar: **euporoi** ve **aporoi** ayırımı. Croix'e göre böyle bir ayırım nihayetinde her zaman bir insanın iktisadi konumunu siyasi davranışının ana belirleyicisi olduğunu kabul etmektir (Croix, 2016: 109). Ayrıca Aristoteles için tek kişinin otoritesi (**monarkhia**) iki formuyla mevcuttu: krallık (**basileia**) ve tiranlık (**tyrannis**). Fakat bunlar birbirinden farklılaşır; krallık demosa karşı mülk sahiplerine yardımı içerirken, tiranlık soylulara karşı demosu korur. Sonuçta kral toplumun koruyucusu olmak isteyeceği, soyluların adaletsizliğe uğramayabileceklerini ve **demosun** kibirli muamelelerine maruz kalmayabileceğini ve tiranın da son raddede kendi çıkarlarını düşündüğünü söyler (Aristoteles, 2018:

419-428). Vernant, V.Ehrenberg'in **The Greek State** eserinden aktardığı pasajda şunu ifade etmektedir: Yunan toplum yapısı içindeki çoğulculuk ve devletin türdeş yapısı bu iki yapılanmada bir çelişki doğurur. Yunanlılar içtimai ve siyasal planda devlet ve toplum ayrımını yapmazlar. Bu yüzden Aristoteles **polis**in birliğini ve çoğulluğunu incelediği zaman sıkıntı buna dayanmaktadır (Vernant, 2002: 44).

Aristoteles'e göre yerleşik anayasa belli bir zümrenin -azınlık ya da çoğunluk fark etmeksizin- faydasına değil de ortak iyiyi esas almışsa bu anayasa adalete uygun doğrudur. Yönetim şeklinin doğruluğu ya da sapmış olması ortak iyiyi gözetip gözetmemelerine göre anlaşılır.

“Devlet, yurttaşlar arasında eşitlik ve benzerlik temeline dayandırılmış olunca, bu yurttaşlar kendilerinin sırayla yetkeyi kullanmak, devleti yönetmek (hükümet etmek) hakları olduğunu iddia ederler. Öyleyse, ortak iyiliği amaçlayan bu anayasaların, mutlak adalete uygun olmakla doğru oldukları açıktır; yalnız yöneticilerin iyiliğini amaçlayanlarsa yanlıştır. Onların hepsi doğru ölçütten (örnekten) sapmalar'dır. Bunlar, efendinin yararının en üstün önemi taşıdığı, efendinin köle üstündeki yönetimine benzerler. Fakat devlet, özgür adamların bir birliğidir” (Aristoteles, 1975: 80).

Yasaların amacı yurttaşlarına bu amacı gerçekleştirebilecek ortamı sunmaktır. Çünkü Aristoteles için “yasanın egemen olması, yurttaşlardan herhangi birinin egemen olmasına yeğdir” (Aristoteles, 1975: 103).¹¹ Üç doğru yönetim şekli vardır; krallık, aristokrasi ve politeia. Aristokratik bilgi erdemi ile demokratik gücün

¹¹ “Yasaya uymayan adaletsizdir, yasaya uyan adildir” dediğimize göre, açıktır ki, yasal olan şeyler bir anlamda haklı şeylerdir. Nitekim yasaya uygun olanlar yasama sanatı tarafından belirlenenlerdir ve bunların herbirinin hak olduğunu söylüyoruz. Yasalar ise herkes için konulur: Ya herkesin ortak yararını ya da en iyilerin yararını, [erdem bakımından] başta olanların yararını ya da bu tür bir başka bakımdan yararlı olanı hedef edinirler. O halde politik toplumda^ mutluluğu ve onun öğelerini oluşturan ya da koruyan şeylere bir anlamda haklar diyoruz. Yasa, yiğit insanın yaptıklarını —örneğin siperi terketmemeyi, kaçmamayı, silâhları bırakmamayı—, ölçülü insanın yaptıklarını —örneğin zina yapmamayı, hakaret etmemeyi—, sakın insanın yaptıklarını yapmayı —örneğin vurmamayı, kötülememeyi— buyurur, diğer erdem ve kötülüklerde de aynı şekilde bazı şeyleri emreder, bazılarını da yasaklar; yasa doğru ise bunu doğru bir şekilde, gelişigüzel yapılmışsa daha kötü bir şekilde yapar. O halde bu adalet kendi amacını kendinde taşıyan bir erdemdir” (Aristoteles, 1997: 90).

birleşimi bir dengeye oturarak bir altın orta/orta yola ulaşılır. Zengin, fakir ve orta hallilerden oluşan üç kesimden devlet yönetimini orta hallilerde bulunması yani **politeia** ile yönetilmesinin doğru olduğunu şöyle açıklar:

“Devlet, alabildiğince, benzer ve eşit insanlardan oluşmayı amaçlar- bu koşul ise, başlıca orta sınıfta bulunur. Dolayısıyla, en iyi yönetimin de bileşiminin doğal bir bileşim olduğunu söylediğimiz bu tür şehirlerde bulunacağı kesindir. Orta sınıf aynı zamanda en istikrarlı ögedir, değişikliği en az isteyenidir” (Aristoteles, 1975: 127).

Orta sınıf çeşitliliği barındıran ve dengeyi tutan sınıftır, bundan dolayı da hem toleranslı hem de herkesi kapsayan yasa yapılmasını gerekli kılar. Orta halli kesimin yönetimi olan **politeia**, toplumun tüm sınıflarının özgürlüğünün koruyucusu olur. Krallığın sapmış hali tiranlık, aristokrasinin ki oligarşi ve politeianın ki demokrasidir (Aristoteles, 1975: 81).

3.3.3. Adalet Düşüncesi ve Politeia

Aristoteles için adalet, erdemin bir parçası değil kendisidir¹², kendi başına iyi olandır ve kendi amacını yine kendisinde taşıyan bir erdemdir. O bir yanıyla adaleti “eşitlik”le birlikte düşünürken diğer taraftan “**nomosa** uygunluğu” adalet olarak tanımlar. “*Hem yasaya uymayan insanın hem çıkarıcı insanın, hem de eşitliği gözetmeyen insanın adaletsiz olduğu düşünülüyor. O halde açık ki, yasaya uyan insan da eşitliği gözetken insan da adaletli olacaktır*” (Aristoteles, 1997: 89). Burada hukuk ve ahlakın iç içe geçtiği bir felsefî düşünüş de söz konusudur. Çünkü kendi amacını kendinde taşıyan bir erdem olarak **öteki**yle ilişkilerimizde ortaya çıkan davranış biçimimiz de adaletin içine dahildir. Erdem olarak adalet, kişinin sadece kendi payına düşeni almasını sağlayan bir ölçüttür; kişisel çıkarları dengeleme ya da

¹² Aristoteles, adaleti erdemin bütünü olarak ele almanın yanında, ayrıca erdemin bir parçası olarak birkaç adalet çeşidi olduğunu da belirtir.

bireysel zararların tanzimi değildir. Politik adalet ise, ortak olanın pay edilmesini sağlayan düzendir.

“Adalet de bir ortadır, ama öteki erdemlerin olduğu şekilde değil; o, orta olanın özelliğidir; adaletsizlik ise uçların özelliğidir. Ayrıca adalet, adil insanın “adaletli şeyleri tercih ederek yapan ve gerek başkasıyla ilişkisinde kendine gerek biriyle ilişkisinde başkasına, tercih edilen şeyi kendisine daha çok değerine de daha az, zararlı olan şeyi de bunun tam tersi olacak şekilde paylaştırmayan, hem kendisinin hem de bir başkasının başka biriyle ilişkisinde oranlayarak eşitçe paylaştıran insan” şeklinde tanımlanmasını sağlayan şeydir. Adaletsizlik ise tam tersine adaletli olmayı tercih eder. Bu da yararlı ve zararlı olanın orana aykırı olan fazlalığı ve eksikliğidir. Bunun için adaletsizlik bir aşırılık ve eksikliktir, çünkü fazla ve az olanı tercih eder —kişinin kendisi söz konusu olduğunda kendi başına yararlı olanın fazlasını, zararlı olanın azını tercih eder; başkaları söz konusu olduğunda da bütününde bir fark yoktur, oranlamaya aykırılığın ise iki taraftan hangisinin yararına-zararına olduğu rastlantısaldır. Demek ki haksız eylemde ‘daha az’ haksızlığa uğramak, ‘daha çok’ ise haksızlık etmek olur” (Aristoteles, 1997: 101).

Aristoteles, erdemlerin toplamı sayılan adalet ile kendinde adaleti ayırt etmiştir. “Yunanlar genel adalete aşına iken, diğer erdemler arasında bir erdem olarak adalet fikri, bir tikel adalet fikri (*iustitia particularis*) Aristoteles tarafından keşfedilmiş olabilir” (Höffe, 2020: 19) Tikel adaletin türleri olarak da bölüştürücü/dağıtıcı adalet ile düzeltici/denkleştirici adaleti birbirinden ayırır. Dağıtıcı adalet, hakkaniyetli¹³ bir dağıtım¹⁴ temsil ederken düzeltici adalet verilecek olan cezaların denkleştirilmesiyle¹⁵ alakalıdır. Her iki durumda da onun adalet bir **analogi**¹⁶ ve **meson**¹⁷ içinde anlaşılır. “Aristoteles, adaletin yasal taleblerini

¹³ “Adalet bir yandan da somut olayların ve insanların özellik ve ayrılıklarının tümünün dikkate alınmasını gerektirir. Adaletin bu türüne hakkaniyet veya nısfet denir (...) hakkaniyet, somut olay adaletini göz önünde tutar, salt adaletin gerçekleştireceği katı eşitlik anlayışının yol açtığı sakıncaları ortadan kaldırır. Aristoteles’in bu saptaması bugün de aynen kabul edilmektedir” (Işıktacı, 2015: 83).

¹⁴ Politik düzen içinde olan katılımcıların arasında malların, onur payelerinin dağıtımı.

¹⁵ Suçlardaki eşitsizlikleri denkleme.

¹⁶ **Analogia**: oran, orantı, analogi, benzeştirme, benzeşim (Peters, 2004: 34).

tavına getirip düzelten, 'yasakoyucu orada olsaydı ne söyleyecek idiyse onu söyleyen' hakikatli insan (epieikeia) düşüncesini ortaya atar" (Peters, 2004: 73).

Aristoteles'e göre siyasi yapı olarak kent devletleri, insani yaşama özgü erdemlerin en iyi sergileneceği yerlerdir. Bir **polis**i oluşturan yurttaşlar arasındaki dostluk bağı ile iyinin ya da erdemin ortak kabulü ve bunun peşinden koşmayı somutlaştıran ortaklık söz konusudur. Erdem düşüncesi Platon'da olduğu gibi Aristoteles'te de kişinin iyiliği konusunda yargıda bulunurken bir ölçü verir. Bu ölçü, **polis**i oluşturan **polites**lerin insani iyiyi gerçekleştirmek için görüş birliğine vardırıan ortak hedefidir aynı zamanda. Bir polisin yaşam biçimini, anayasal düzenini ve aslında mevcut politik-toplumsal ruhu karşılayan **politeia** için Aristoteles, O değiştiğinde kentin artık aynı kent olamayacağını belirtir. Çünkü politik haklara sahip yurttaş topluluğu (**politeuma**) "*her açıdan polis'in efendisidir; politeuma ve politeia özdeşdir*" (Croix, 2016: 363). Anayasanın bir kişi ya da bir azınlık ya da bir çoğunluk olsun fark etmez, yönetici veya yöneticilerdir. Ve bu yönetici/-ler topluluğun tamamının çıkarlarını gözetmek zorundadırlar. Aristoteles adaletin ancak kendi yurttaşlarının refahı doğrultusunda ortak bir vazife şuuruyla sorumluluk duygusunu doğuran (öz-yönetim) bir topluluğun sınırları içerisinde kendisini sürdürebileceğini belirtir. Biricik adil yönetim şekilleri, ortak çıkara göre yönetirler. Adalet, mutlak ve nesnel bir değeri ele alarak açıldığında insan davranışını ahlaki açıdan inceleyen ve eleştiren bir düşünce, hak ve doğruluk nosyonunu da saygıyla temel alan bir ilke olarak var olur (Işıktaç, 2015: 81).

Adaletin mutlak bir biçiminin olup olmadığı ve adaletin gerçekleştirilebilirliği üzerine de çeşitli tartışmalar yürütmüştür. Neticede her zaman için adaletin politik bir erdem olduğu ana düşüncesinde inşasını gerçekleştirir. Bu konudaki tartışmaların çoğu Aristoteles'in "*adaletin eşitlere eşitçe, 'eşit olmayanlara' da eşitsizlikleri ile orantılı olarak eşit olmayacak şekilde davranmaktan ibaret olduğu iddiası ile başlar*" (Wacks, 2019: 113). Adalet bir tür eşitliktir; fakat adaletin aynının aynı, ayrının ayrı muamele görmesi zorunluluğu gibi bir ilkeyi esas alarak kimlikten çok doğru bir oranı karşılar (Kaufmann, 2003: 235).

¹⁷ **Meson**: orta, iki uç arasındaki orta. "*Erdemi (arete) tutkulann (pathe} ve eylemlerin (prakseis) mison'uyla özdeşleştiren (...) Aristoteles, özgül bir gönderimle sınırı (peras) "iyi" olarak saptar*" (Peters, 2004: 218).

“Aristoteles'i özellikle ilgilendiren, 'özel adalet'tir. Bu anlamda 'adil-olmayan insan' kendilerinde iyi olmakla birlikte belli bir insan için her zaman iyi olmayan şeylerden, örneğin servet ve onur gibi dışsal iyilerden kendi payına düşenden daha fazlasını alan insandır. Savaştan kaçan veya öfkelenen insanın sözcüğün en geniş anlamında adaletsiz olduğu söylenebilir, ancak açgözlü olduğu söylenemez. Açgözlülük, açıkça diğerlerinden ayırt edilmesi gereken özel bir erdemsizliktir ve 'adaletsizlik' terimi, özellikle bu erdemsizlik için kullanılır. 'Özel adalet' ikiye ayrılır: Yurttaşlar arasında onur ve zenginliğin dağıtılması bakımından adalet ve insanlar arası ilişkilerle ilgili olarak düzeltici adalet. Gerek bu ikisinde gerekse kendisi tarafından sonradan eklenen üçüncü bir tür adalet biçiminde, Aristoteles, adaletin bir tür 'analogia'nın (oranın) kurulması olduğunu ('analogia' Yunanca'da başlangıçta 'oran' anlamına gelir ve başka sayısal ilişkileri de içerir) ve üç tür adaletin farklı 'analogia' türlerini oluşturduğunu, adaletin ne Platon'un söylemiş olduğu gibi her zaman oran, ne de Pythagorasçıların iddia etmiş oldukları gibi karşılıklılık olduğunu göstermeye çalışır” (Ross, 2011: 328).

SONUÇ

Politeia, bir vatandaşın gündelik yaşam pratiğinden anayasal düzene ve **polites**lerin oluşturduğu yapıyı vurgulayan çoklu manayı haiz bir kavram olsa da esasında yasalara göre düzenlenmiş bir sisteme vurgu yapmaktadır. Yasaların varlığına dayanan düzen de hukukun kendisidir. Bu sistemin ruhunun Antik Yunan'da hangi sosyolojik süreçlerin arka planında inşa edildiği, yönetim biçimlerine adalet/**dike** bağlamında nasıl yansıdığı, Platon ve Aristoteles'in eserlerinde konuyu ele alışları, tezimizde işlemeye çalıştığımız ana başlıklardı. Antik Yunan dünyasının sosyolojisinin tarihsel serencamını Minos ve Miken Saray uygarlıklarından başlayarak kendine has dinamikleriyle polislerin ortaya çıkış dönemine kadar izlediğimizde özgün birçok kavramı da beraberinde almış oluyoruz. Yasa anlamında kullanılan **nomos**, yurttaş manasında **polites**, halkı belirten **demos**, **logos**, **politeia**, **harmonia** ve nicesi bize o dönemlerden kalan miras kelime ve anlam dağarcıklarından sadece birkaçıdır. Grek yönetim şekillerini incelediğimizde ortaya çıkan her kent devletinin kendine has bir politika üretim tarzı olduğu ve özellikle Atina'nın tüm bu bölgenin merkezi sayılmasının nedenlerini ortaya koyduktan sonra; monarşi, demokrasi, aristokrasi ve oligarşik yönetim şekillerini müstakil başlıklarda ele almaya çalıştık. Platon ve Aristoteles bigâne kalamayacağımız iki büyük sistem filozofu olarak tezimizde yer aldılar, çünkü Antik Yunan dünyasının sınıfsal yapısının teorik çerçevesini en iyi onların eserlerinden okuyup anayasal düzenle olan ilişkisinin tahlili yapılabilirdi. Bu eserlerde aynı zamanda Antik Yunan dünyasında etiği siyasetten, siyaseti metafizikten ayıramayan organik bağını da deşifre etmiş oluruz.

Politeianın, Antik Yunan toplumunun adeta sosyolojisinin merkezinde ve aynı zamanda bireyin erdemleriyle alakalı ve en önemlisi de politik olarak **praksise** dönüşen yapısıyla, kendinden başka herkesi barbar görecektik kadar üstünlüğünü kendi belirleme imkânı doğurduğunu söylemek mümkündür. Bu aynı zamanda öteki dünya ile bir sınırın çizimi, belki de öteki dünyanın farkına varış noktasıdır. Tiranların denetimsiz güçlerini defalarca kez deneyimlemiş olmalarına karşın **agoranın** **demosun** gücüyle kuruluşu, içinde özgür tartışmaların yapılması, **politesin** eşit

olarak tanımlanması ve içinde **dikenin** merkezde olduğu bir erdemler ağının kurulması bu özgünlüğü hak ettiğini gösteren düzenin yalnızca birkaç ayrıntısıdır. **Agora**, kamusal alana denk gelen mekânın merkezi adıdır. Bir meydan olmasının ötesinde, Yunan kentlerinde hem sosyal hem idari hem ticari işlerin yürütüldüğü alandır. Kamusal alan da sınıfsal toplumla ilgili bir bağlamda düşünülmelidir. Kamusal alanın erdemi de kurallara uymaktır, adalet bu yüzden kişinin kendisini geliştirmesinden ziyade vatandaş (**polites**) modelini geliştirmeye yöneliktir. Bu nedenle **isonomianın** bugün modern demokrasilerin vazgeçilmez iki unsuru olan - **politeslerin** eşitliği ve- var olan görüşlerin tamamına adil yaklaşımın temeli olduğu kabul edilir.

Yunanlılar başka milletlerden de örneği görüleceği üzere birçok alanda diğer uluslardan çok fazla şey öğrenmişlerdir. Bu yaratıcılığın meydana gelmesinde oluşan zihinsel, kültürel alışveriş bir yana tezin ana konusu ve sınırları itibariyle mukayese imkanının olmadığı, ancak bir hakikati göstermesi açısından, Said Halim Paşa'nın 1913 yılında basılan **Meşrutiyet** isimli eserinde cây-ı dikkat bir husus; İslâm toplumlarındaki toplumsal ve siyasal ilkelerin farklılığıdır. İslâm toplumunun -Batı toplumlarından farklı olarak- şiddetli ve uzun süreli toplumsal mücadelelere girişmemesi, aristokrasi sınıfının gelişmemiş olması gibi sebeplerle Batıdan taklit yoluyla alınan anayasasının toplumsal ve siyasal yapıyla nasıl çeliştiğini serzenişte bulunarak anlatmaktadır. Anayasal düzenin toplumun sınıfsal yapısıyla olan ilişkisi aynı zamanda kamusal alanı da kapsayarak erdemin normlar üzerinden düşünülmesini öngörmektedir. Her toplumun mevcut dinamikleri farklıdır ve asıl sıkıntı İslâm toplumlarında Batı toplumlarından farklılık arz eden bu durumlara taklit yoluyla çözüm aranmasıdır (Said Halim Paşa, 2015: 52-53).

Milattan önce V-VI. yüzyıllardan bu yana gelişen ve değişen toplumsal-siyasal yapı Grek polislerinde görmeyi doğal saydığımız hukuk-ahlâk ilişkisini değiştirmiştir. Zamanla hukuktan dolayı ortaya çıkan ahlak, hukukun ön plana çıkmasıyla erdemliliği geri planda bırakmıştır. Antik Yunan'da ahlâkın evrilerek erdemliliğin ortadan kalkması ve bu metafiziğin tükenişi hukuka doğru olurken, sürecin devamı Roma'da ve sonrasında modern dönemle birlikte Avrupa'da izlenmektedir. Modern Batı Avrupa bugün benmerkezci yapısıyla, öznenin ilk olarak

doğal dinle uyumlu olmaya çalışsa da Aydınlanmayla birlikte uyumu, doğadan tarihe kaymıştır. Fakat bu tarih, ilerleme merkezinde olduğundan, bu kez uyumu her şeyi öznenin hizmetinde olacak şekilde evirmiştir. Kutsal olanın yerle bir edilme çabası hem mitleri hem dinleri kapsarken de modern öznenin elinden geçmişi ve geleceği olarak sınırlı bir alana hapsetmiştir. Antik Yunan felsefesinde rasyonalite her ne kadar öncelenmiş olsa da akıl hakikati ortaya çıkartmakla vazifeli addedilirdi; bu ise öznenin kendi varlığını aşan bir anlama bağlanması demektir. Hakikat, bugünün dünyasında olduğu gibi bireyin bizatihi kendisinin/kendisinde olduğu/arandığı değil, onun ötesinde bir konumdur Yunan dünyasında. Bugün nesne üzerine bilgi vermeye dönüşerek doğru olmayan bir yola giren metafizik, kökenlerine bakıldığında özneye, onun yaşam pratiğine ilişkin doğru bir bakış açısı verebilir (Güvenç, 2020: 211). Bu bir yönüyle yönetime götürecektir bizi, bu bağlamda örneğin, Sokratik yöntem Platon'un diyaloglarından bize taşınarak öğrendiğimiz bir felsefi etkinliktir. Gadamer hocası olarak kabul ettiği Platon'un diyaloglarının hermenötik soruşturma için kendisine yol gösterdiğini belirtir. Sokrates'in sofistlerle girdiği tartışmalarda onlara sorduğu sorulara sofistlerin bir süre sonra cevap üretemeyişleri Gadamer'e hermenötik bilincin gerçek gücünün bizim sorulabilir şeyi görme yeteneğimizde olduğu ufkunu açmıştır (Aktay, 2020: 167). Doğru düşünme (**phronesis**) doğru bir hayat demektir.

İlk örneklerini Mısır, Mezopotamya ya da Hindistan'da gördüğümüz medeni toplum ve politik düşünüş, Antik Yunan topraklarında bugüne de yansıyacak şekilde yasalılığa dönüşmüştür. Batı uygarlığının uzak kaynakları ve toplumlarının düşünüşünün esin kaynakları olan klasik gelenekte insan demek iyi insan demek, insan olmak her biri kendine özgü anlam ve amaca sahip bir roller bütününe yerine getirmektir. Yurttaş olmak filozof olmak vs. Yunanlıların hukuk usulleri müzakereyle, meclislerin aldığı kararlarla gerçekleşmiştir ve bu aslında yasaya uyma temelinde işletilmeyen bir sistemi gösterir; çünkü doğrudan katılımcı siyasal yapı, her zaman somut bir sorunu çözüme bağlama yönünde yeterli sayılmıştır. Savcı, hâkim, avukatın, bürokrasinin bulunmadığı mahkemeler, sözle iknaya dayalıdır -ve bu bağlamda sözün gücü Yunan'da hakimdir- diğer kamu görevlerinde olduğu gibi kurayla seçilen geniş halk jürilerinin aldığı kararlarla yürütülmüştür.

Antik Yunan toplumunun çeşitli saiklerle zenginleşmesi ve bu zenginleşmede Atina'nın ön plana çıkması sofistlerin bu görecelikten nemalanarak burada ayrı bir sosyal tabaka oluşturması sonucunu doğurmuştur. Bununla birlikte bu tabakalaşma bir yozlaşma da getirmiştir. Sofistlerin özellikle verdikleri derslerden para kazanmaları onları Platon'un şiddetli eleştirilerine maruz bırakmıştır.¹⁸ Aslında sofistleri ortaya çıkaran durum da yine Antik Yunan'ın sosyolojik ve tarihsel yapısıyla yakından ilgilidir. **Sophisma** kelimesi safsata anlamına gelmektedir ve **sophos** (bilge) ve **sophistes** (sofist) gibi kelimeler aynı kök ailesindendir.

Platon'un bu toplumsal yapıda **polise** teklif ettiği şey tekliği de vurgulayan içeriğiyle yakından alakalıdır. Kent devletlerinin bağımsız **nomos**ları erdem anlayışına da etki ettiğinden ilişkilerdeki düzensizliği açığa çıkartmaktadır. Bu anlamıyla Platon anayasal düzeni metafiziğe dayandırmaktadır. Sparta ve Atina ile ilişkilerin gergin olması ya da diğer şehir devletleri arasında olan gerginlik söz konusu düzensizliğin bir sonucudur. Tek bir yönetim biçiminin olmaması erkin adil tutumuna yönelik bir negatifliği barındırıp otoriteyi zayıflatmaktadır. Platon tek bir Tanrı'ya ve tek bir erdem anlayışına bunu bağlayarak bir inşaya girişir. Fizikteki anlayışı ahlaka taşır ve böylece de bir metafizik doğar. Metafizik erdemin sabitlemesidir. Bu sabitlemede dayanak noktası Tanrı'dır. Platon'un **Yasalar** isimli eserinde *“Bizim için her şeyin ölçüsü, dedikleri gibi, 'insan' değil, daha çok tanrıdır”* (Platon, 2007: 174). derken bunu göstermektedir.

Platon, Tanrı'yı burada dayanak olarak merkezîleştirmek bir yana, aynı zamanda bir kriter olarak da değerlendirmektedir. Onun bir ölçüt olması bu anayasal düzen altında toplumların, yurttaşların birbirleriyle olan ilişkisinin de ona göre düzenlenmesi anlamına gelmektedir. İşte bu düzenlemeye de **adalet** diyerek metafizik bağlamı siyaset felsefesinin merkezine oturtmaktadır. Böylece Platon tarafından artık salt politik olandan çıkılmış, politikanın metafizik alana bağlanması sağlanmış olmaktadır. Kişinin doğasına uygun işlerde istihdam edildiği ve ona göre bir eğitim sürecinden geçtiği varsayılan felsefi sistemini anlattığı eserinde ele aldığı

¹⁸ *“Halkın sofist dediği, parayla tutup gene halka karşı konuşturduğu bu adamların öğrettiği, bilim dediği, halkın kendi toplantılarında söyleyegeldiği beylik inanışlardan başka bir şey değildir”* (Platon, Devlet 493a).

devlet sistemi bir bakıma **politeia**dır. Platon'un devlet ve toplum düzeninin nasıl olması gerektiğine ilişkin açıklamaları tam da bizim mevcut çalışmada ele almaya çalıştığımız konuya bir örnek teşkil etmektedir. Çünkü **politeia** Yunan dünyasında bir ideal olarak inşa edilirken, mevcut çalışmamızda onun bir yönetim şekli olması yönüne değil, anayasal düzen anlamına işaret edilmişti. Aristoteles'in siyaset felsefesinde yaptığı tasvirler ve tanımlamalar da bu idealleştirmeye ilişkin diğer bir örneği oluşturmaktadır. O halde çıkan sonuçlardan bir tanesi platonda bariz bir biçimde aristoteleste kısmi olarak bahsettiği politeia bir kriterdir.

Aristoteles'in bu metafiziksel bağlanmaya paralel geliştirdiği ve buradan yönelttiği eleştiriler tezin üçüncü kısmında ele alınmıştır. Burada Yunanlıların kendilerini yasayla bütünleştirmiş olmaları ve bunu kendileri için diğer devletlere karşı bir üstünlük sebebi saymaları ve bununla gurur duymaları önemli hususlardır. Aristoteles'in ve Platon'un hocası Sokrates'in ölüm cezası aldığı anda baldıran zehrini içmekte tereddüt dahi etmemesinin altında yasalara uymanın ucunda ölüm bile olsa taşıdığı onura inanmanın, aksine uymamanın onuru zedeleyeceğine inanmaktan ileri gelmiştir.¹⁹ Euripides, **adalet** vurgusuyla Yunan toplumunun barbarlardan ayrıldığını şu sözleriyle ifade eder: *"İlk olarak, barbar²⁰ bir ülkede değil, Yunan toprağında yaşıyorsun. /Adaletin ne olduğunu öğrendin ve hayatını kaba güç değil adalet yönlendiriyor"* (Euripides, 2014: 20). Aristoteles'in doğal olan ve yasal olan olarak tefrik ettiği hukuk ve adalet düşüncesi sonradan Batı'da doğal hukuk-pozitif hukuk ayrımına temel olmuştur. Pozitif hukuk mutabakatla alakalıyken doğal hukuk evrensellik ve keyfiyete tabi olmamasıyla tanımlanır. Yurttaşların hem söz hem eylem pratiği içinde kanaatlerini özgürce ifade edebildikleri, ortak iyi üzerinde uzlaşabildikleri, politik yaşamda eşitliği öngörerek doğrudan katılımın olduğu site kamusal alanın kendisidir.

Antik Yunan felsefesinde anayasal düzen ve adalet fikirlerinin nasıl ortaya çıktığı ve nasıl gelişip şekillendiğini ortaya koymaya çalıştığımız bu tezde her şeyden önce bu iki kavramın bütün antik Yunan filozoflarında ve sitelerinde klişe bir tek tanım ve

¹⁹ Ölümü de arzulayan bir insan olarak çelişkiye düşmekten kaçınmıştır. *"Sokrates çok huzurlu bir şekilde ve hiç tereddüt etmeksizin kadehi eline aldı Ekhekrates. Ne rengi ne de yüz ifadesi değişti"* (Phaidon; 2012a: 261).

²⁰ O dönemde " barbar" kelimesi Yunan olmayanlar, "yabancı " kelimesi ise aynı şehirden olmayanlar için kullanılırdı (Plutarkhos, 2019: 86).

anlamla karşımıza çıkmadığını ortaya koymuş olduk. Antik Yunan denildiğinde genellikle birçok düşünceyi klişeleştirmek ve herhangi bir tanımı uzunca bir döneme ve çok sayıda filozofa teşmil etmek gibi bir tehlike söz konusu olur. Bu tehlike aslında aydınlanma hakkında da Rönesans hakkında da işleyen aynı türden bir indirgemeciliğe düşme tehlikesini işaret eder. Diğer yandan 21. yüzyılda bizi Eski Yunan'da bu iki kavramı, hatta demokrasi ve eşitlik gibi kavram veya erdemleri aramaya sevk eden şeyin de büyük ölçüde günümüzün ilgilerinden kaynaklandığını görmemiz gerekiyor ki, bu tezde bir yandan da bunun altını çizmeye çalıştık. Yani Eski Yunan'da anayasal düzen, adalet, demokrasi gibi kavram ve erdemlerle ilgili günümüzde oluşan bazı tartışmalar ve belki özlemler bizi antik Yunan'da belki de bugün kaybettiğimizi düşündüğümüz şeyleri aramaya sevk ediyor. Bu, işin bir boyutu ve tabii ki sadece farkında olmamız gereken boyutu, çünkü bu arayışımız olmayan birçok şeyi eski Yunan'a yakıştırmaya da (icat etmeye) farkında olmadan zorlayabiliyor. Diğer yandan bizi antik Yunan'da bu kavramların doğuşunu ve gelişimini aramaya sevk eden şey ne olursa olsun, sonuçta bu kavramların orada farklı söylem ve uygulamalardaki çeşitlenişini, farklılaşmasını görmeyi engellemeyebilir.

Tam da bu farkındalıkla bu kavramların özellikle Antik Yunan'ın en önemli temsilcilerinden Aristoteles ve Platon'un söylemlerinde nasıl farklılaştığını ortaya koymaya çalıştık. Burada özellikle tekrar vurgulamak gerekiyor ki, adalet ve demokratik düzenin ne olduğuna dair normatif bir tanım yapmaya çalışmadık, zaten bu mümkün olamazdı. Onun yerine Antik Yunan ve bilhassa Aristoteles ve Platon'da adalet ve anayasal düzenin ne olduğu üzerinde odaklanarak bu farkındalığın gereğinin altını çizmeye çalıştık. Böylece ilk etapta söz konusu iki kavramın, yani **dike** ve **politeia** kavramlarının etimolojik kökenlerini ortaya koyduktan sonra monarşi, demokrasi, aristokrasi ve oligarşi gibi yönetim şekillerinin Antik Yunan polislerinde hangi sosyolojik şartlarda ne tür felsefi değerlendirmelerle seçenek haline geldikleri üzerinde durduk. Bu sosyolojik şartların en iyi gözlemlenebileceği yer Atina olduğu için bu devlet daha ayrıntılı bir biçimde ele alınsa da Atina'daki pratiğin diğer site devletlerle de farklılık arz ettiği ve her halükarda bunun sosyolojik şartlarla da, sınıfsal yapılarla da çok yakından ilgili olduğunu ortaya koymaya

çalıştık. Atina demokrasisinde temayüz eden dört ana özelliğin (eşitlik, kura sisteminin işlerliği, meclislere katılanlara ödenen ücret sistemi ve çok sayıda yurttaşın büyük bir heyecanla karar meclislerine katılımındaki istek ve istikrar) Max Weber'in sosyolojik olgular için belirlediği ideal-tip mantığıyla düşünülmesi gerektiğini söyleyebiliriz. Yani aslında bu özelliklerin mükemmel haliyle Atina demokrasisinde bile bulunması mümkün değil. Ancak tam da ideal-tiplerde olduğu gibi demokrasi bu haliyle mükemmel uygulamasını bulamamış olsa bile buna doğru bir arzuyu, bir talebi de hep zorlamıştır.

Antik Yunan'da zaman zaman ve birçok filozofun söylemlerinde olumsuz özelliklerine güçlü vurgular yapılsa da demokrasiye doğru bir eğilimin varlığı gözardı edilemez. Mesela **demos** ve **polites** arasında keskin bir ayrım vardır. Demosun, yani halkın kapsamı her zaman yurttaşın kapsamından daha fazladır. Ama sosyolojik gidişat yurttaş kapsamını genişlemeye tamamen kapatabilmiş değildir. Aksine **demosun** **polites** doğru genişlemesi, daha önce dışlanan kesimlerin zamanla politese katılması yönünde bir sosyolojik gidişat her zaman gözlemlenebilir. Bu belki günümüzün sosyolojik gelişmeleri ışığında daha iyi anlaşılabilir. Tıpkı Aristoteles'in demokrasiye yönelik eleştirilerini haklı çıkaracak şekilde Hitler ve Stalin'in demokratik prosedürlerle, yani demosun etkinliğini artırmasıyla işbaşına gelip yönetimi bir tiranlığa dönüştürmüş olması demokrasinin müzmin bir sıkıntısı olarak zikredilmeyi hak ediyor. Diğer yandan kendini imtiyazlı polites gören belli kesimlerin tam da bu kötü örnekler üzerinden yönetimde ebedi imtiyazlara hak sahibi görmesi de oligarşik oluşumların ortaya çıkmasını ve demokrasiye karşı bir direnç gerekçesini oluşturuyor. Belki kavramların anlaşılması ve uygulanmasında dönemsel ve bölgesel farklılıklar görülse de genel olarak adalet ve sosyal düzen fikirleri Antik-Yunan'da sosyolojik yapılarla ve sınıfsal düzenle olabildiğince irtibatlıdır. Bu irtibat büyük ölçüde bu kavramların mevcut sınıfsal yapıları meşrulaştırma işleviyle yüklüdür. Başta bir bakıma örfi bir temelde dinselleştirilerek işleyen bu meşrulaştırma yasalı ve devlet düzeyine gelindiğinde yasallaştırılmış ve felsefi temelde de metafizik bir zorunluluğa bağlanmıştır.

Antik Yunan’da en güçlü yerleşik üç şey; ailenin dini, ailenin ortak mülkiyeti ve mülkiyet hakkıdır. Burada ailenin mülkiyet hakkı ile dinin içiçeliği henüz yasa durumuna geçilmemiş olduğu dönemlerde çok daha baskındır. O halde din, ailenin mülkiyet hakkını sabitleyen bir örfi hukuk gibi işlemiş ve politik bir alana taşınmamıştır. Mülkiyet emanettir ve aktarılamazdır. Platon bu örfi geçerli ve etkili olduğu halde “yazılı olmayan” veya “babadan kalma yasalar” denildiğini kaydeder. Tam anlamıyla geleneksel ve eski yasalar olarak, yazıya geçirilmiş yürürlükteki bütün yasalarla, daha çıkarılacak yasaların arasında bulundukları için, tüm devlet düzeninin bağlarıdır. Bunlara dayalı olarak zamanla yasaya doğru bir gelişim kaydedilir ve teolojiden yasallığa, dolayısıyla politik olana bir kayış gerçekleşir.

Atina’da aile ve mülkiyetin dinsel bir temelde sabitlenmesi aynı zamanda sınıfsal yapıyı da temin eden bir şeydir. Zamanla gelişen yasallığa dayalı site devleti yapısı, aynı sınıfsallığın bu sefer yasalarla teminat altına alınmasından, sabitlenmesinden ve dokunulmaz kılınmasından başka bir şey yapmış olmuyordu. Bağımsız site yönetimleri döneminden Atina’nın sitenin merkezi hükümeti sayıldığı Atina birliğine geçiş yapıldığı dönem tarihsel olarak meşhur Atina site yönetiminin ve demokrasisinin de en mükemmel örneğiyle ortaya çıktığı dönemdir. Ancak bu aynı zamanda Atina’ya özgü sınıfsal yapının da en keskin hatlarıyla uygulandığı dönemdir. Atina da demokrasinin ideali eşitlikse de bu eşitliğin ancak **polites** kesimi arasındaki bir eşitlik olduğunu göstermeye çalıştık. Yoksa **polites**, **demos**, köle sınıfı, kadınlar, köylüler ve çiftçiler arasında keskin sınıfsal ayrımlar vardır ve daha önce aile dinleri temelinde sabitleştirilen ve haklılaştırılan bu sınıf ayrımı şimdi yasa fikriyle temellendirilmekle kalmıyor, felsefi anlamda da temellendiriliyordu. Bu felsefi temel insanlar arasındaki sınıfsal ayrımları doğallaştırıyordu. Devlet de bu doğallaştırılmış ve temellendirilmiş anlayışla ortaya çıkarken adalet fikri de herkesin hak ettiği yerde, sınıfsal sınırlarda ve rollerde durmasını aklileştiren bir ideoloji olarak işliyordu. Yani adalet bütün insanlar arasında bir eşitliği öngörmüyor, aksine devleti oluşturan farklı tabakaların her birinin kendi rolünde, yerinde ve görevinde bulunmasının uygunluğunu mantıksal olarak temellendirmeye çalışıyordu. Bunu Aristoteles’in eşitlere eşitçe ama eşit olmayanlara da eşitsizlikleri ile orantılı olarak eşit olmayacak şekilde davranmak olarak formüle ettiğini gördük. Bu oran ve

orantılılık fikri, eşitliğe karşı herkesin aldığını sınıfsal aidiyeti oranında hakkettiğini ifade eden bir yaklaşım. Aslında tam da bu orantı dengesinin demosun lehine bozulması durumunda adaletten de bir sapma ve yozlaşmaya yol açmış olur. Yani adalet fikri ile orantı fikri birbiriyle bağlantılı olarak Atina demokrasisindeki sınıfsal yapının zorunluluğunu işlemiş olur. Dolayısıyla sınıfsal yapının yasalara göre inşa edilmesiyle ortaya çıkan bir aygıt olarak devlet sınıf analizlerinin öncüsü olan Marx'ın tasvirlerine son derece uygun bir manzara ortaya koyar.

KAYNAKÇA

- Abramson, Jeffrey: **Minerva'nın Baykuşu- Batı Siyasi Düşünce Tarihi**, Çev. İbrahim yıldız, Ankara, Dipnot Yayınları, 2013.
- Açık, Tansu: "Adaletin Bir Türü Üzerine Okuma Notları, Pasajlar", **Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 1, 2019, ss. 269-288.
- Agtaş, Özkan: **Ceza ve Adalet**, 1. Basım, İstanbul, Metis Yayınları, 2013.
- Ağaoğulları, Mehmet Ali: **Kent Devletinden İmparatorluğa**, 7. Baskı, Ankara, İmge Kitabevi, 2013.
- Aiskhylos: **Zincire Vurulmuş Prometheus**, Çev. Azra Arhat - Sabahattin Eyüboğlu, 3. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Aktay, Yasin: **Önce Söz Vardı**, 3.basım, İstanbul, Vadi Yayıncılık, 2020.
- Aktay, Yasin: **Türk Sosyoloji Tarihine Eleştirel Bir Katkı**, 1. Basım, İstanbul, Küre Yayınları, 2010.
- Arendt, Hannah: **Geçmişle Gelecek Arasında Siyasi Düşünce Konulu Altı Deneme**, Çev. Bahadır Sina Şener, 4. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2012.
- Arıcı, Oğuz: **Antik Yunan Tragedyasında Ölçülülük (Sôphrosûnê) ve Uyum (Harmonía) Düşüncesi**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tiyatro Eleştirmenliği ve Dramaturji Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Aristophanes: **Barış Oyunları**, İstanbul, Hürriyet Yayınları, 1975.
- Aristoteles: **Atinalıların Devleti**, Çev. Ari Çokona, 3. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.

- Aristoteles: **Nikomakhos’a Etik**, Çev. Saffet Babür, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1997.
- Aristoteles: **Politika**, Çev. Mete Tuncay, 1. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1975.
- Aristoteles: **Politika**, Çev. ve sunuş Özgüç Orhan, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2018.
- Berkes, Niyazi: **Felsefe ve Toplumbilim Yazıları**, İstanbul, Adam Yayınları, 1985.
- Berktaş, Fatmagül: **Dünyayı Bugünde Sevmek- Hannah Arendt’in Politika Anlayışı**, İstanbul, Metis Yayınları, 2012.
- Braudel, Fernand: **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 1. Cilt, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1989
- Burckhardt, Jacob: **Yunanlar ve Yunan Medeniyeti**, Çev. İsmail Hakkı Yılmaz, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2019.
- Cartwright, Mark: **World History Encyclopedia**, (Çevrimiçi), Erişim Tarihi: 27 Ocak 2013.
<https://www.worldhistory.org/Symposium/>
- Cevizci, Ahmet: **İlkçağ Felsefesi Tarihi**, 3. Basım, Bursa, Asa Kitabevi, 2001.
- Croix, G.E.M. de Ste.: **Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi**, Çev. Çağdaş Sümer, 2. Basım, İstanbul, Yordam Kitap, 2016.
- Çelgin, Güler: **Eski Yunanca Türkçe Sözlük**, 1.Basım, İstanbul, Alfa Yayınları, 2018.
- De Coulanges, Fustel: **Antik Site-Yunan’dan Roma’ya Kadar Tapınma, Hukuk ve Kurumlar**, Çev. İsmail Kılınç, 1. Baskı, Ankara, Epos Yayınları, 2011.

- Detienne, Marcel: **Arkaik Yunan'da Hakikatin Efendileri**, Çev. Adem Beyaz, 1. Baskı, İstanbul, Pinhan Yayıncılık, 2012Dürüşken, Çiğdem: **Antikçağ Felsefesi Homeros'tan Augustinus'a bir Düşünce Serüveni**, 1. Baskı, İstanbul, Alfa Yayınları, 2014.
- Eco, Umberto (ed.): **Antik Yunan**, Çev. Leyla Tonguç Basmacı, 3.baskı, İstanbul, Alfa Yayınları, 2019.
- Ehrenberg, Victor : **The Greek State**, 1st. Published, Oxford, Methuen Publishing Ltd., New York Barnes & Noble, 1960.
- Eliade, Mircea: **Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi**, Cilt 1, Çev. Ali Berktaş, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Engels, Friedrich: **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, İstanbul, Eriş Yayınları, 2003.
- Euripides: **Medea**, Çev. Ari Çokona, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Euripides: **Yakarıcılar**, Çev. Sema Sandalcı, 4. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Foucault, Michel: **Seçme Yazılar: 1- Entelektüelin Siyasi İşlevi**, 3. Baskı, Çeviren Işık Ergüden - Osman Akınhay - Ferda Keskin, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2016.
- Foucault, Michel: **Seçme Yazılar: 3- Büyük Kapatılma**, Çev. Işık Ergüden - Ferda Keskin, 3. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011.
- Freeman, Charles: **Mısır, Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- Gagarin, Michael: **Writing Greek Law**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

- Gözler, Kemal: **Devletin Genel Teorisi**, 2. Baskı, Bursa, Ekin Basım Dağıtım Yayın, 2009.
- Günenç, Mehmet: **Ahlakın Felsefi Dönüşümü**, 1. Baskı, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2020.
- Hall, Jonathan M.: **A History of the Archaic Greek World**, ca. 1200–479 BCE, Second Edition, Blackwell Publishing Ltd, Sussex, 2014.
- Hansen, M. Herman: **Polis An Introduction to the Ancient Greek City-State**, First Published, New York, Oxford University Press, 2006.
- Hansen, M. Herman, Nielsen, Thomas, H. (ed.): **An Inventory of Archaic and Classical Poleis**, Oxford, Oxford University Press 2004.
- Nietzsche, Friedrich: **Yunanlıların Trajik Çağında Felsefe**, Çev. Nusret Hızır, 2. Baskı, İstanbul, Elif Yayınları, 1963.
- Herakleitos: **Fragmanlar**, Çev. Cengiz Çakmak, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2005.
- Herodotos: **Herodot Tarihi**, Çev. Müntekim Ökmen, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1973.
- Hesiodos: **Hesiodos Eseri ve Kaynakları**, Çev. Sabahattin Eyüboğlu - Azra Erhat, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1977.
- Hesiodos: **Theogonia - İşler ve Günler**, Çev. Azra Erhat - Sabahattin Eyüboğlu, 5. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Homeros: **İlyada**, Çev. Fulya Koçak, 6. Baskı Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2014.

- Homeros: **Odysseia**, Çev. Fulya Koçak, 2. Baskı, Ankara, Arkadaş Yayınevi, 2014b.
- Hornblower, Simon: “Patrios Politeia”, **Oxford Classical Dictionary**, (Çevrimiçi) Erişim Tarihi: 07 Mart 2016.
<https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199381135.013.4784>
- Höffe, Otfried: **Adalet - Felsefi Bir Giriş**, Çev. Muhsin Bulut, 1. Baskı, İstanbul, Runik Kitap, 2020.
- Işıktaç, Yasemin: **Hukuk Felsefesi**, 4. Baskı, İstanbul, Filiz Kitabevi Basım, 2015.
- İşsevenler, O. Vahdet: **Platon’da Hukukun Ontolojik Temellendirilmesi**, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı, İstanbul, 2013.
- Jaeger, Werner: **İlk Yunan Filozoflarında Tanrı Düşüncesi**, Çev. Güneş Ayas, İstanbul, İthaki Yayınları, 2012.
- Kaufmann, Matthias: **Aydınlanmış Anarşi**, Çev. Yakup Coşar, 1. Baskı, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2003.
- Ksenophon: **Yunan Tarihi**, Çev. Suat Sinanoğlu, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Loewenstein, Karl: **Political Power And The Governmental Process**, 2. Press, Chicago & London, Phoenix Books The University Of Chicago Press, 1965.
- MacIntyre, Alasdair: **Erdem Peşinde - Bir Ahlak Teorisi Çalışması**, Çev. Muttalip Özcan, 1. Baskı, İstanbul, Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019.
- MacIntyre, Alasdair: **Ethik’in Kısa Tarihi- Homerik Çağdan Yirminci Yüzyıla**, Çev. Hakkı Hünler - Solmaz Zelyüt Hünler, 1. Baskı, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2001.

- Martin, Thomas R.: **Eski Yunan Tarih Öncesinden Helenistik Çağ'a**, Çev. Ümit Hüsrev Yolsal, 3. Baskı, İstanbul, Say Yayınları, 2017.
- Mills, C. Wright: **İktidar Seçkinleri**, Çev. Ünsal Oskay, İstanbul, İnkılap Yayınları, 2017.
- Morgan, Lewis Henry: **Eski Toplum ya da İnsanlığın Barbarlık Döneminden Geçerek Yabanılıktan Uygarlığa Yükselmesi Üzerine Araştırmalar I**, Çev. Ünsal Oskay, 1. Basım, İstanbul, Payel Yayınevi, 1986.
- North, Helen: **Sophrosyne: Self-Knowledge and Self-Restraint in Greek Literature**, Edited By Harry Caplan, James Hutton G. M. Kirkwood, 1. Published, New York, Cornell University Press, 1966.
- Ogden, Daniel (ed.): **A Companion To Greek Religion**, Oxford, Blackwell Publishing, 2007.
- O'hear, Anthony (ed.): **Political Philosophy**, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.
- Peters, Francis E.: **Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü Tarihsel Bir Okuma**, Çev. ve Haz. Hakkı Hünler, 1. Baskı, İstanbul, Paradigma Yayıncılık, 2004.
- Platon: **Devlet- (Politeia)** Çev. Sabahattin Eyüboğlu - M. Ali Cimcoz, 20. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.
- Platon: **Gorgias**, Çev. Furkan Akderin, Haz. Ahmet Cevizci, 1. Baskı, İstanbul, Say Yayınları, 2011.
- Platon: **Kriton**, Çev. Filiz Öktem - Candan Türkkan, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Platon: **Mektuplar**, Çev. Furkan Akderin, haz. Ahmet Cevizci, 1. Baskı, İstanbul, Say Yayınları, 2010b.

- Platon: **Phaidon- Ruh Üzerine**, Çev. Nazile Kalaycı, İstanbul, Kabalcı Yayınları, 2012a.
- Platon: **Sofist**, Çev. Mehmet Karasan, 2. Baskı, İstanbul, MEB Yayınları, 1997.
- Platon: **Sokrates'in Savunması**, Çev. Ari Çokona, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012b.
- Platon: **Yasalar**, Çev. Candan Şentuna ve Saffet Babür, 3. Baskı, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2007.
- Plutarkhos: **Demosthenes-Cicero Paralel Hayatlar**, Çev. İo Çokona, 2. Basım, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Plutarkhos: **Lykurgos'un Hayatı**, Çev. Sabahattin Eyüboğlu - Vedat Günyol, 3. Basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- Plutarkhos: **Ünlü Yunanlı ve Romalıların Yaşamları**, Theseus-Romulus, Çev. Meriç Mete, 2. Baskı, İstanbul, İdea Yayınevi, 2011.
- Poggi, Gianfranco: **Devlet: Doğası, Gelişimi ve Geleceği**, 4. Baskı, Çev. Aysun Babacan, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Popper, Karl R.: **Açık Toplum ve Düşmanları**, Çev. Mete Tunçay 2. Baskı, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1989.
- Ranciere, Jacques: **Uyuşmazlık, Politika ve Felsefe**, Çev. Hakkı Hünler, İzmir, Aralık Yayınları, 2005.
- Raynaud, Philippe: **"Monarşi", Siyaset Felsefesi Sözlüğü**, ed. Philippe Raynaud ve Stephane Rials, Çev. İsmail Yerguz, İstanbul, İletişim Yayınları 2003.

- Ross, David: **Aristoteles**, Çev. Ahmet Arslan, 1. Baskı, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2011.
- Rowe, Christopher,
Schofield, Malcolm: **Greek And Roman Political Thought**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
- Said Halim Paşa: **Bütün Eserleri**, Haz. N. Ahmet Özalp, İstanbul, Büyüyenay Yayınları, 2015.
- Sayyid, Salman: “Çoğulculuk ve Sivil Toplum”, Çev. Nigar Bulut & Tuğsuz, **Tezkire**, Sayı 24, Şubat, 2002.
- Solomon, Robert, C,
Murphy, Mark, C.(ed.): **What is Justice?: Classic and Contemporary Readings**, New York, Oxford University Press, 1990.
- Sophokles: **Elektra**, Çev. Cüneyt Çetinkaya, İstanbul, Bordo Siyah Yayınevi, 2013.
- Sophokles: **Oidipus Kolonos’ta**, Çev. Ari Çokona, 1. Baskı, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2016.
- Strabon: **Antik Anadolu Coğrafyası Geographika: XII-XIII-XIV**, Çev. Adnan Pekman, 4. Baskı, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- Şenel, Alaettin: **Eski Yunanda Eşitlik ve Eşitsizlik Üstüne**, Ankara, SBF Yayınları, 1971.
- Tannenbaum, Donald, G.&
Schultz, David: **Siyasi Düşünce Tarihi: Filozoflar ve Fikirleri**, Çev. Fatih Demirci, 4. basım, Ankara: Adres Yayınları, 2008.
- Şenel, Alaeddin: **Siyasal Düşünceler Tarihi**, 4. Baskı, Ankara, Bilim Ve Sanat Yayınları, 1995.

- Tekin, Oğuz: **Eski Yunan Tarihi**, 2. Baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1998.
- Thayer - Smith.: “Greek Lexicon entry for Eleutheria”, “The NAS New Testament Greek Lexicon”. . 1999. (Çevrimiçi) Erişim Tarihi: 10.07.2022
<https://www.biblestudytools.com/lexicons/greek/nas/eleutheria.html>
- Thomson, George: **Aiskhylos ve Atina**, Çev. Mehmet H. Doğan, 2. Basım, İstanbul, Payel Yayınları. 1997.
- Thukydides: **Peloponnesos Savaşları**, çev. Furkan Akderin, 3. Baskı, İstanbul, Belge Yayınları, 2019.
- Turner, Bryan S.: **Max Weber ve İslam: Eleştirel bir Yaklaşım**, Çev. Yasin Aktay, 2. Baskı, Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- Turner, Bryan S.: **The Cambridge Dictionary of Sociology**, Cmbridge, Cambridge, University Press. 2006.
- Vernant, Jean-Pierre: **Yunan Düşüncesinin Kaynakları**, Çev. Hüsen Portakal, 1. Baskı, İstanbul, Cem Yayınevi, 2002.
- Veyne, Paul: **Tarih Nasıl Yazılır?**, Çev. Nihan Özyıldırım, 1. Baskı, İstanbul, Metis Yayınları, 2014.
- Veyne, Paul: **Yunanlılar Mitlerine İnanmışlar mıydı?**, Çev. Mehmet Alkan, 1. Baskı, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2003.
- Wacks, Raymond: **Hukuk Felsefesine Kısa Bir Giriş**, Çev. Engin Arıkan, 8.baskı, İstanbul, Tekin Yayınevi, 2019.
- Whitehead, A.North: **Düşüncelerin Serüvenleri**, Çev. Yusuf Kaplan 1. Baskı, İstanbul, Külliyyat Yayınları, 2008.
- Worthington, Ian: **A Companion To Greek Rhetoric**, Oxford, Blackwell Publishing, 2007.

- Xenophon: “Sparta’lıların Anayasası: (Lakedaimonion Politeia)”,
Çev. Bilge Umar, **Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk
Fakültesi Dergisi**, Cilt 1, Sayı 1, 1980, ss. 277-296.
- Zeller, Eduard: **Grek Felsefesi Tarihi**, Çev. Ahmet Aydoğan, 2. Baskı,
İstanbul, Say Yayınları, 2008.

